काव्यप्रकाशपूर्णादर्शः

२४५

२६ पन्नानि

२५१

काव्यप्रकाश।

काव्यप्रकाश।। ६२१

कवि - २ - २७

1 - Miss 27

1/26

4.12.92

काव्यप्रकाशादर्शः

श्लो ६०० पत्रे ३६

नानां व्यवहारपरिच्छेदः । न च विभिन्नदोषगुणालंका[रा]वबोधकानां विभिन्नवाक्यानामेकवाक्यताभावात् कथं काव्यस
मुच्चयरूपस्यास्य ग्रंथस्य महावाक्यानुमितिर्वाच्यं तददोषौ शब्दार्थौ इत्यादिलक्ष्यमाणकाव्यलक्षणवाक्यस्यापि ताकांक्षा
पेव गुणादिदोषबोधककारिकाणामुत्थापनानुदाकांक्षापूरणरूपैकप्रयोजनवत्त्वेन समस्तवाक्यानामेकवाक्यता
त् । तदुक्तमर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे इति । तत्र चार्थैकत्वादित्यस्य प्रयोजनैकत्वादित्यर्थः । परमानंदस्वरूपवर्त्तीनुग्रं
थालक्षणो मन्यदेवाहृदयप्रेक्षावत्प्रवर्त्तये अभिधीयमानसंबंधप्रयोजनकः संदर्भो ग्रंथ इति तत्र अस्मिन्नरस्यांदेशि
देवतार्थस्यादिकुमारसंभवकासादिरूपग्रंथेषु संबंधप्रयोजनयोरेकस्याप्यनभिधानादव्याप्तिः । तद्योग्यतायाः ग्रंथत्वावि
नाऽवश्यकत्वादुर्वचत्वात् । स एव बोधार्थममुकलक्षणवाक्यसंख्याव्यामयक्रियत इत्युक्तिपूर्वकेतल्लक्षणाख्याने ग्रंथत्वे नाव्य
यक्रियामाणोऽतिव्याप्तिश्च । तस्मात् प्रकृतकाव्यकार्यं ग्रंथस्यारंभे आयकृतिशास्त्रालरूपेऽधिकारिणो समुचितामिष्टदेवतां भीरुतीग्रं
थकृत् परामृशतीत्याह । यदिवारंभयत्नस्यायकृतादेवशयातमाकालपरत्वे लक्षणाय साऽपरिज्ञो वस्तदारंभे भाविनी इति

णाद्द्वयः आम्नाते इत्युच्यते रूपणीय इति पूरणवत्। तथा च सति समस्येत्येवं आपद्यते त्वेतर्तीत्यर्थः। चक्रवर्त्ती तु निमि
२ त्तसमस्येवेयं आरंभनिमित्तत्वपरामर्शात्तित्यर्थ इत्याह तत्र निमित्तस्येष्टदेवतापरामर्शस्य फले आरंभप्रदर्शितत्ववि
घ्नविघातरूपफलांतरस्य दर्शने च कारणं हि न निर्दिष्टमेव तत्तत्ता सच्चिभावनिर्णयात्। आरंभतामात्मेवाभिचारात्
कारणस्य परामर्शस्य आरंभविशेषकारणतायाः प्रदर्शनस्य प्रकृतस्य सम्यक्त्वप्रयोगित्वेन तत्त्वदर्शन स्यानौचित्यात्। परामृषती
ति विलक्षणरूपेणाशाद्बोधविषयीकरोतीत्यर्थः ज्ञानार्थकस्य परामृषेर्वमृशधातोः सार्थ्यं एणादीदृशाज्ञानविशेषबो
धकत्वानुपपत्तेः तन्मात्रयशात् स्वाप्यवज्ञाज्ञानपरत्वे च तथा च तथा च शास्त्रज्ञानमाद्दशाज्ञानविषयीकरणमेवात्र तत्। नि
रूपं मंगलं तत्फलमाह विघ्नविघातायेति यद्यापोनेर्विघ्नं समाप्यतामिति। प्रोषितां कामनादर्शनात् निर्विघ्नसमाप्ति
वेदं मंगलफलं सेतुं सुचितं तथापि मंगलं विनापि प्रमत्तानां सुष्ठितसमाप्तिदर्शनात् व्यभिचारेण निविघ्नरूपविशेषणां ग म॰
श एव कामना आहं सुखीस्यामित्यत्र सुखत्वरूपविशेषणांशाइवेत्यतो विघ्नात एवं मंगलं एवं मंगलफलं समाप्तिरूप २

स्वकारणादेवेत्यत्र विसर्गः। चक्रवर्तीत्यत्राप्यवृत्तापरामर्शरूपोऽन्येयायिकस्यवाक्येयमाराणएवोत्रापि परापूर्ह्य
स्यशाखाजोरर्थः। जयतीत्यनेन नमस्कृतात्र्यायोत्कर्षावोधनात्तु अत एव जयतीत्यनेन नमस्कार आक्षिप्यते इत्यनेनेन न
मस्काररूपनमस्कारो दृष्टो दर्शयिष्यतीत्याह। तत्र उत्कर्षार्थं कस्यचिदभिधानेन मस्कृतात्र्यायोत्कर्षकत्वाभावेन वाच्यता
दृशार्थप्रदर्शनवाक्यस्यावोधकत्वमतेः नमस्कारः आक्षिप्यत इत्यस्यतु नमस्कारो वा तदित्येवार्थः नमस्कारपदस्य
नचापरत्वेलक्षणापत्तेश्चानुपादेयएवतादृशोर्थः स्मागात्मनो ग्रंथस्यारम्भे वाग्देवतायाएवतादृशफलार्थं प्रणत्र
उक्तमुचितत्वेनाह समुचितेति तादृश्या अथवा देवतात्वेनफलंतस्मादिस्तत आह इष्टेति ग्रंथकृत्त्वात्र काविकाह तत
भवतमुचितामेवतत्दीपकाविकायामासांकाविकाणां दर्शनात्तनत्वृत्तिहृद्देवकाविकाहृदयिपणमृष्ठती
त्यादिष्ठसर्वत्रतामयोगोचितप्रथमपुरुषनिर्देशस्वरसात् अन्यथा अस्मद्योगोचितउत्तमरूपएवनिर्दिश्येत किं
चसमस्तवस्तुविषयंश्रोतारोविनायदेतिवक्ष्यमाणसमस्तवस्तुविषयरूपकलस्य रोत्वारोपितोइत्यनेन

रूपारूपकोभयमात्रकयत्ता वृद्धवचनानुपपत्त्यात्र वक्तृत्वमविवक्षितमपह्नुतिस्तु तां लिखिष्यते तावत्ताकाविका
३ कृढिस्त्वसरसीयतेस्वीयकाविकात्वे श्रोताणे विनोपदेत्येवनिर्व्येत्तुमुनिकाविकालावेदवकृत्वाविवक्षणा
नायत्तुत्रिलोपे च समासइत्यंशाऽभिंकाविकोऽभिरूपमाग्रंथेः समाप्तितेपुत्रनयेनेवराजश्रीर्दैन्येनेवमनं विना। मल्लो
3 साचनिश्वादेन पद्मिनीव हिमांभसाइतिमानानुनलक्षितेति वृत्तारेवोक्तोपिमालानुपूर्व्यवदिति रूपकग्रंथेयमा
नोपमानुल्यतयामानारूपकं सूत्र एव प्रदर्शितं सूत्रकृद्भिर्हस्तोऽभिन्नत्वेतदरूमिसाकृतज्ञापित्रिलोपे च समास
गत्यत्रचकारानुक्रमात्तोयमासमुच्चयपरत्वेन सूत्र एव मीनोपमायाऽक्तत्वेन नतुल्यतायामानोपमाप्रदर्शनेऽनुपप
त्यभावात् मानान्नस्यलक्षितेति वृत्तोनुविहितम् अमलास्तेतेत्ये वार्थः चकारेण नुलक्षितेयोपरामर्षनीयमर्थमा
हनीत्यादि तथा च इत्यं परामृशतीति वोध्यं श्लोकार्थस्तु भारतीणगधित्रात्री देवता जयति उत्कर्षेणयनः करैः काव्य राम
रूपां नियतिकृतेत्यादिविशेषणाविशिष्टेन ब्रह्म निर्मितिनो विलक्षणां निर्मितिमादधती जनयंती भारती प्रस ३

दादेवकविकाव्यकर्तृत्वेनकाव्यस्ताहिवज्ञानिर्मितिवैलक्षण्यमेवाहनियतिकृतेतिनियतिरदृष्टंतत्कृतत्वा
न्निष्पत्तोनियमोजन्यत्वाद्रूपत्तद्रहितामदृष्टाजन्यामेत्यर्थः शब्दार्थोभयात्मनः काव्यस्यानीकमुखाद्यात्मककर्म
लाद्यर्थांशोऽदृष्टाजन्यत्वात् शब्दांशेतुतज्जन्यत्वमस्त्येवेतिबोध्यं नचैवमर्थांशोभावत्वाऽप्यजन्यएवइतिकथंतदधी
लाभायात्तस्याउत्कर्षइतिवाच्यं वस्तुतोऽनाधानेपिभावतीजन्यशब्दोनोपनिबद्धस्येवतच्छोभानस्येनोपचारात्तन्तए
वचैलक्षण्यात्स्वयद्वानियम्यतइतिनियतेःसंसारतत्रकृतोनियमोजनएवंपर्यंमंगलयोमित्येवंरूपत्तद्रहितां
कविनिर्मितामंगलायामपिसुखाद्यात्मकमलाद्युपलंभात्वाचक्रवर्तितुनियतिरदृष्टंतत्कृतोनियमोनियमवि
शेषश्चंद्रएवचंद्रपदप्रयोगात्नव्यजनयाआह्लादकत्वावगमइत्येवंरूपत्तद्रहितामित्यर्थः।अत्रमुखेपिचंद्रपदप्र
योगात्आह्लादकत्वावगमादितिव्याचष्टेतत्रकविनिर्मितायांपिचंद्रेचंद्रपदप्रयोगोह्लादकत्वावगमान्नतद्राहित्य
भावात्नत्थाचंद्रएवेतिनियमःकावीनीमितोनास्तीतिचेन्नालिमचंद्रेचंद्रपदप्रयोगात्आह्लादकत्वामवगमइत्ये

वनियमः नच ब्रह्मनिर्म्मितावरान्तिवकविनिर्मितत्वादित्वर्थस्तर्हि तस्यानवगमस्यासंभावरूपत्वेन तत्र नियतिद्ध
४ तत्त्वं वाचितमेव पादेनाचंद्रवत्सभावप्रतियोग्यज्ञानादकत्वावगम एव नियमपदार्थः तदापेतस्यानियतिद्धतत्त्ववि
शेषणत्वान्यर्थमेवजन्यभावमात्रस्येवनियतिजन्यत्वेनाख्यावर्त्तकत्वात् ज्ञानादेर्नेति ज्ञानादेः सुखस्य एषः केवलो दुःखो
तंभिन्नः एतत्तत्त्वंपीतत्स्वरूपंस्वार्थमथरश्चतन्येतिश्चन्यत्वाभिन्नंस्वीयसमवायाद्दिकारणात्तदपरतन्त्रत्तदनधीनांपरं
त्रपदस्यपराधीनार्थकत्वेऽपि यदातत्तरोत्तरवर्त्तित्वेऽधीनमात्रार्थकत्वात्तदप्यलीकार्थाद्विरोधेर्धांशदांशेत्वाकाशादिसम
वायिकारणाधीनत्वमस्त्येव यद्यप्येतावतैव नित्तीसादेरपि गतत्वर्थत्वं तथापि गोवृषन्यायात् पृथगुपादानं समवायिकारणान
धीनतानियतस्वधीनध्वंसत्तोपिवैलक्षण्यलाभार्थं च कवतीनुसंत्वमनेकार्य्यकारणयोरभेदेन प्रतिभाजन्यात्त्वाचादनन्याप्रतिमातं
त्वरतन्नामिति व्याचष्टे तत्र चतन्येत्येवमन्यपदार्थेन नञर्थान्वये ह्यन्ति विरोधापत्तेः परमाण्वाद्युपादानकरणपरतन्त्रात्र ब्रह्मनिर्म्मि राम
तित्ताद्भित्वस्यणानुकविकार्द्धिः र्मितितिरितिवृत्तोपरमाणादिस्युपादानपारतंत्र्याभावस्येवउक्तत्वेनपरतंत्रत्वश्वनञर्थान्वय ४

प्रदर्शनात् । नवरसेति नवसंख्याकाः रसाः शृंगारादयो यत्रेति बहुव्रीहिः ततः साचासौ रुचिराचेति कर्मधारयः तेन नवरसत्वं
च विधेयद्वयं वा ध्वं तेन विशेषणद्वयेनैव ब्रह्मनिर्मितितो वैलक्षण्यं बोध्यं ब्रह्मनिर्मितेः षड्रसत्वात् रुचिरत्वाभावाच्च अत
एव नवरसैः रुचिरामिति तत्र तत्पुरुषस्तदा नवरसत्वस्य विधेयत्वालाभात् नवभी रसैः रुचिरामित्यत्र तु त्रिपदतत्पुरुषानंगी
कारे विरोधः दर्शितबहुव्रीहौ तु पूर्वपदार्थे नवत्वं विधेयतया प्रतीयत एवं विरूपाक्षमित्यत्राप्यत्रैवेरूप्यमिवव्यक्तिर्भविष्य
ति चाग्रे बहुव्रीहिरेव । कविनिर्मितेर्ब्रह्मनिर्मितितो वैलक्षण्यं साधयितुमादौ नियतिकृतेत्यादि कविनिर्मितिविशेषणानि । [illegible]नि
ब्रह्मनिर्मितिविशेषणानि वृत्तिकृद् दर्शयति । नियतिशक्त्येति नियतरूपा ब्रह्मणो निर्मितिरित्यर्थेऽन्वयः एवमुत्तरत्रा
पि नियतेरदृष्टस्य शक्त्या सामर्थ्येन तत्तज्जन्यप्रति नियतरूपेत्यर्थः सुखदुःखेति मोहांतयदमत्र तज्जनकपरं मोहांतजन
कत्वभावे स्वार्थः परमाण्वादीति उपादानं कारणं समवायिकारणं सर्वत्र कारणपदार्थत्रयः कर्मकुंभकारादिक्रिया
रसयादसाक्लिष्ट[illegible]तारहषड्रसेति मधुरादिषट्कारसवतीत्यर्थः अनेनैव बहुव्रीहिणा च नवरसेत्यत्रापि बहुव्री

हिरेवव्यक्तौ ह्यतः तथा च रसाधिकालिकविनिर्म्मितौ वैलक्षण्यं साधितं वैलक्षण्यं तस्यापि साधयन्नित्र चेतिव्रह्मनि-
५ र्मितिः रसैर्न हृद्याः इति वक्तुमशक्यं मधुराद्येकरूपत्वादतो रुचिरामिश्रत्वे रुचिरमात्रामिश्रत्वमर्थमभिप्रेत्य ब्रह्मनिर्मितौ
तादृशनियमाभावमेवाह न चेति ते रसैः तिक्तादिना अहृद्यत्वादपीत्यर्थः हेत्वाकांक्षायां तादेव चेतेरित्याशयात्प्यदर्शि-
5 तं न तु नव रसरुचिरामिश्रत्वं तत्र रूपलक्षणादि दिमुक्तरिति भ्रमः कार्य्यः तस्य रूपस्य दूषितत्वात् न च ब्रह्मनिर्मितिहृद्य-
त्वनियमाभावकथनेन कविनिर्मितौ तद्वैलक्षण्यं रुचिरमात्रत्वमेवायाति तथा च रुचिरामिश्रत्वे रुचिरमात्रामिश्रत्वेन वा-
र्थः तथा च ह्लादैकमयत्वेनैव पानकरसवत् रुचिरत्वं ह्लादजनकत्वयोग्यत्वं जनकत्वरूपतानद्वयोरपि नियमगर्भत्वादेतिवा-
च्यं पूर्वत्रालौकिकाधीनह्लादस्येह तु रसाधीनह्लादस्य विवक्षाभेदात् निर्माणामित्याक्षिप्तनिर्मितिपदार्थव्याख्यानतः कृ-
द्धिहितभावत्वेन च निर्मितामिश्रत्वे वतस्यार्थः इत्संब्रह्मनिर्मितिविशेषणानिदर्शयितुं वाजद्वैलक्षण्यपार्थकालिकविनिर्मित राम.
विशेषणानीत्याह तद्वैलक्षण्यत्वेति वाचार्कं ठात्माद्यभिधानेन निर्मितिवाङ्निर्मितिः यथा शोपिकं ठतात्माद्यभिधानेनि ५

मित्तशब्देनोपनिबंधस्तादर्थ्यशब्दापितथोपचारात् अत एवेति विलक्षणकार्य्यकारित्वादेवेत्यर्थः कृतिरूपमंग
लस्यास्समानस्तनमस्कारव्यञ्जकत्वमपीत्याह जयत्यर्थेनेति तच्चनमस्कारत्वाद्दृशकृतिकर्त्तुरेवेत्याह तां प्रत्यस्मीति
लम्पतेरुक्तिश्रोतृभिः। विवेचनीयकाव्यस्यस्यप्रयोजनकत्वएव विवेचकालंकारशास्त्रेपि त्वनः प्रवर्त्ततेइत्यतः
काव्यस्यप्रयोजनदर्शिकांकारिकामुत्थापयतिइत्यभिधेयमितिइह अलंकारशास्त्रे यदभिधेयं ध्वनिगुणीभूतव्यंग्य
चित्रार्थात्मकंत्रिविधं तत्प्रयोजनमितिकारिकायाग्रंथकृदाहेत्यर्थः सप्रयोजनमाहेतिपाठेतुकाव्यमुद्दिश्याविधयाप्र
योजनंनतुविधेयविधयास्तहेवाहेत्यर्थः। तथाचसाहित्यपुत्वादेव अर्थकृते इति अर्थोधनं तत्सकृतकरणमुपार्जनेन त
स्मैइत्यर्थः एवंवत्तवेदनंज्ञानंपुकयोजनं संशयनं सर्व्वत्र संपदादित्वात् भावेक्विपयशआदिषुचतुर्थ्यर्थकविभिना
विष्टत्वात्तत्राहकालिदासेतियशः करोतीत्यध्येऽन्वयः तत्रचैकाव्यकर्तृकालिदासादीनामिवेतिसंवादप्रदर्शनायशः
कारणेवाधः परिहृतः एवमुत्तरत्रापिश्रीहर्षोराजाधारकेनकविनारत्नावलीनामनाटकं तन्नाम्नाकृतंतेनधनंलब्धम्

वहारं व्याचष्टे राजादीति आदिना अमात्यादिग्रहः तत्राचारपरिग्रहः काव्येन तदुभयस्यैव वर्णनाज्जनितं तज्ज्ञानं शि
वेतस्यानर्थत्वेन तत्र सक्तिमाह आदित्यादेरिति आदित्यभक्तिरूपात्कामात् मयूरभट्टस्य कुष्ठनिवारणात् सद्यः प
६ रेत्यादिकं व्याचष्टे सकलेति मौलिभूतं प्रधानभूतं इत्यर्थः परं पदव्याख्यासमनन्तरं काव्यार्थविधानं तदुद्भवं सद्यः प
दव्याख्यानं निर्वृतिपदं स्वरूपानंदविशेषपरतया व्याचष्टे रसास्वादेति रसरूपं परमास्वादनं तद्रूपमेव सम्भूतं समुद्भू
तं वा पाठभेदादुभयथाप्युत्पत्तिरेवार्थः रसस्य स्वप्रकाशानंदरूपतया उत्पत्तिसमानत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्तस्य च कार्य
इत्यनेन तु कार्यान्तरवैलक्षण्यमेव साधयिष्यते न तु तुल्ययमानत्वं तत्कालान्तरे विषयवेद्यो नास्तीत्याह विगलि
तेति ज्ञानाविषयीभूतेत्यर्थः विलक्षणं काव्यमेव एतत्सर्वं करोतीत्यतः काव्यपदं विलक्षणं काव्यपतनाव्याख्यातु
माह प्रभुसम्मितेति प्रभुरत्र प्रभावादेशः तत्सम्मितं तत्तुल्यं यच्छब्दप्रधानं वेदादिशास्त्रं आदिपदाद्वैदिकमंत्रस्मृत राम
तो विलक्षणमित्यन्वयः रामसिंह इति कस्यचिन्नाम्नि प्रभुना आदिष्टे यथा समर्थसिंहं इति न व्यवक्रियते प्रभोरादेशस्य ६

शब्दप्रधानत्वात्तथा वेदोक्तशब्दोऽपि तत्पर्य्यायकशब्दांतरेण न परावर्त्त्यते इत्युभयोः शब्दप्रधानत्वं सुहृदिति अत्रापि
सुहृत्तुल्य उपदेशः ननु स्वप्रयदर्थीनात्सर्प्पयुक्तं पुराणादिरूपमिति इतिहासशास्त्रं आदिपदात् उपपुराणपरिग्रहः ततोऽपि विल
क्षणमिति सन्नयः सुहृदुपदेशात्पुराणयोर्द्वयोरपि रर्थस्यैवप्राधान्यत्वेन शब्दपरिवर्त्तनाभावः इति द्वयोरप्यर्थप्रधानतातेभ्यो
वैलक्षण्ये हेतुमाह शब्दार्थयोरिति शब्दार्थे द्वे वाच्योलक्ष्यव्यंग्ययोर्गुणभावे हेतुमाह रसांगेति रसांगभूतोरसबोधकोव्यापारो
व्यंजनात्मकोयस्मिन्नसौ रसांगभूतव्यापारः इति बहुव्रीहिः अंगप्रधानतयेत्यर्थः अंगपार्थस्यैवाप्राधान्यत्वेन तत्प्रधानतायद्यपि रसस्य
साक्षात्कार एव वक्ष्यते तथापि प्रथमव्यंजनातत एव साक्षात्कार इति सिद्धांतयिष्यमाणत्वात् व्यंजनाया रसांगत्वं
मद्वलोल्लटमतेतु रसस्य व्यंजनैव साक्षात्कार इति तन्मतावलंबने स्पष्टमेवेदं तादृशं काव्यं न सामान्यकविसाध्यमि
त्यत आह लोकोत्तरेति सामान्यलोकवक्तृवर्णनायां निपुणोयः कविस्तस्य कर्मेत्यर्थः कांतासंमिततयेति व्याचष्टे कांतेति

७

रतिजनककाव्यं कर्त्तुं सरसतां शृंगारेऽनुरक्तेन काव्येनापि प्रथमं शृंगारादिरसास्वादनं ततो वर्णितार्थेयरत्नीनिह

नी उपादेश्येते उपदेशसाकारमाह रामादिवदेति रामस्य पिताज्ञापालयेनादिइसेइव प्रवृत्तस्तुपदेशः। रावणस्य परदा

रणादिष्विव निवृत्त्युपदेशः उपदेशं चेति चकारः पूर्वोक्तयशआद्यैक्कर्मसमुच्चये। यथायोगमिति यथासंभवमित्य

र्थः। तेन यशोऽर्थौ कवेरेव व्यवहारोपदेशापरनि तयः सहृदयस्यैव विशेषमुभयोः। सर्वथा तत्तेतित्तत्काव्ये काव्या

र्थबोधे च तत्फलार्थे। विना सहृदयेन च सर्वथायतनीयमित्यर्थः। अस्येति काव्यस्य तदर्थबोधस्य च कारणमाहेत्यर्थः

द्वयोरेव यतनीयत्वेनोक्तत्वात्। अत एव शक्तिर्निपुणतत्वादिना द्वयोरेव कारणत्रयं वक्ष्यति। शक्तिरित्यादि लोकाद्यवे

क्षणान्निपुणता ते त्वन्नय काव्यज्ञापदेश्य कर्त्तद्विचारकोभयपरतया स्वयमेव व्याख्यास्यति एव मुद्धपदमपि उ

त्पत्तिज्ञाक्रमयपरतया तत्र शक्तिरूपपदं तदुभयकारणं व्याचष्टे शक्तिरित्यादि जनिका बोधिका च शक्तिरित्यर्थः ए राम.

वं च कवित्वबीजस्य तत्कवित्वतदर्थबोधबीजस्यर्थः अभ्यामेदेपि संस्कारलोपाध्यै काद्विकवचनं संस्कारपदस्यवातीन्द्रिय ७

–गता विशेषपरतया पुण्यविशेषइत्यर्थः अदृष्टविशेषइतियावत् अनुकूलवर्तिनी तु भावनाख्यसंस्काररूपइत्यर्थः इत्याहतत्रस्मृति
विनाअस्यत्रतत्या जनकत्वात्स्वदार्थस्मारकभावनायाः पूर्वं साधारणत्वेनाभ्यावर्तकत्वात् पुण्यविशेषस्यावश्यकत्वाच्चतादृ
शशक्तिद्वयस्य तादृशफलद्वयं प्रतिकारणतायाहकतद्वयव्यतिरेकान्तस्फलद्वयव्यतिरेकमाह यांविनेति प्रसक्तं वेति च अत्रा
घेयांविनेतियांजनिकांशक्तिंविनेत्यर्थः। द्वितीयेप्रसक्तंवेति अत्रापियांविनेत्यस्यान्वयः वाकारोऽप्यर्थे जनिकयाशक्त्याप्र
सूतंयातन्मपियांबोधिकांशक्तिंविनाउपहसनीयंस्यात्तत्काव्यमपिहास्यादेवतदर्थव्यतिरेकलाभः एतेन जनकशक्तिव्यतिरेके
प्रसक्तत्वासंभव एवेतिनाशंकनीयं जनकशक्तिरव्यतिरेके प्रसक्तत्वस्यानुक्तत्वात् मैथिलात्कअनुपहसनीयपाच्यका
रणकथनसेवोपकारान्मित्यनुपहसनीयकवित्वबीजरूपइत्यर्थः व्याख्यायांउपहसनीयंकाव्यंयांविनाप्रसवेत् प्रसक्तं
यत्काव्यंतत् उपहसनीयमेवस्यादित्यर्थः इत्याहुः तत्रकाव्यपदस्यानुपहसनीयकाव्यपरत्वेनाकारेणतत्रैवप्रसक्तत्वान्वय
नास्वर्ण्यस्याहिवत्वान्नतुकाव्यान्तरेतादृशकाव्यस्यनुशक्तिं विनाप्रसक्तत्वाभावादेवबोधकशक्तेकथनेइतित्रयतात्पकाव्यस्य

निर्म्माणे समुल्लासे च हेतुरिति रसस्यानुपपत्तेश्च यत्नं तर्हि विनाशाशंकेर्योग्यकारणत्वाच्चाज्ञानादृशोपसंस्वरोऽस्यानुपपत्तेः। अन्ये
८ तु तर्कपरमेवेदं तथा च यां विना यदि अस्फुर्त्तेस्सा तदा उपहसनीयं स्यादित्यर्थ इत्याहुः। तत्र यथा शक्तत्वस्य नतकस्य शक्तिं विना
४ घटस्तु ते घटादारेव व्यभिचारेण मूलमेलानात्। यदि तु यदि प्रसृतं काव्यं स्यादिति परिष्कारेण घटादो व्यभिचारवारणं तदा श-
क्तिं विना प्रसृतं काव्यमेव वा प्रसक्तिः। यदि चानुपहसनीयं काव्यं प्रसत्येव शक्तेः कारणत्वस्वीकारस्तदापि काव्यार्थबोधकारणत्वे
न शक्तेः कथने पूर्व्वं न हृत्तिरितिबोधस्य दुर्घटत्वादेव लोकशास्त्रेत्यादिकं व्याचष्टे लोकस्येति लोकवृत्तस्येव वर्णनीयत्वेन लो-
कपदं तद्वृत्तपरतया व्याचष्टे लोकवृत्तस्येति स्थावरजङ्गमशरवादिश्चावेक्षणादिसमस्तविवरणं विमर्षणादिश्वैव च समकलष-
ष्ठं तत्पदार्थान्वयः। अभिधानकोषो नामलिंगानुशासनं कालालीलादयः स्त्रीभावाः। चतुर्वर्गो धर्म्मार्थकाममोक्षाः। कलादिसञ्ज्ञा-
स्येत सर्वत्रैव लक्षणग्रन्थानन्वयः एषां सर्वेषामेव काव्ये नवर्णनीयत्वात्तज्ज्ञानापेक्षा। इतिहासादीनामिमि सत्त्वादियदान्नाद्यांग रा.म.
परिग्रहः। ऋ स्यत्तिः संस्कारः स चावेक्षणीयार्थविषयः। काव्यपदं काव्यकर्तृतद्विचारकरूपकाव्यार्थबोधपरतया व्याचष्टे काव्यं ८

कर्त्तुमिति काव्यकर्त्तुपदेशात् काव्यकारणेन द्विचारकोपदेशाच्चाह्लादयबोधरूपेयोजने प्रवृत्तिर्दर्शिता। एतावता प्र
भयकारणकथनमुपक्रान्तमिति बोध्यं। प्रवृत्तिर्यत्नप्रवृत्तौ विषयज्ञानजन्यः संस्कारः प्रवृत्तेः कारणिकत्वात् हेतुर्हेतुप
दो न त्वेकवचनेन भावार्थमाह इति त्रय इति समुदायाश्रितैकवचनात्समुदायलाभ इति भावः। उद्भवपदं निर्माणजन्ज्ञा
नोभयपरं न याथ्याचष्टे तस्य काव्यस्येति उल्लासमसन्दर्ष ज्ञानं एवं च त्रयान्तर्गतायाशक्तेरप्युभयकारणत्वमुक्तमतः श
क्तिपदं न जनकशक्तिमात्रमात्रपरं हेतुफलोपधायकः ननु हेतुत्वइति ननु प्रत्येकं फलोपधायकाइत्यर्थः अत्र वचनानुव्य
त्ताइत्यत्र काविकाव्यत इति शङ्के न पराम्रष्टा इत्याह तत्र वाक्यभेदः कार्य्यः तथा च समुदिता एव परामृष्टा न तु व्यस्ताः
प्रत्येकं परामृष्टा इत्यर्थः एतादृशमपराम्रष्टफलमाह हेतुर्नं तु हेतवइति तथा च हेतुर्न तु हेतव इति त्यर्थः अनेन दंडच
क्रादिवत् मिलितानामेव फलोपधायकत्वमुक्तं स्वरूपयोग्यता तु प्रत्येकमस्त्येव मिलितानां हेतुत्वं च मंत्रायनधीनकाव्यं
प्रत्येव बोध्यं प्रिप्रदत्तकारे तु जन्मान्तरीयतत्र्यमस्त्येव॥ एवमिति त्र्यस्य काव्यस्य स्वरूपं लक्षणं न दद्दोषा विति शब्दार्थार

र्थद्वुपस्थापकोपस्थाप्यभावेन परस्परविशिष्टौ तत्काव्यमित्यर्थः ननु अर्थानुपस्थापकः शब्दः शब्दानुपस्थाप्योऽर्थो
९ वा काव्यमिति तथा च काव्यत्वं विशिष्टवृत्ति न प्रत्येकवृत्ति यत्तु काव्यं शृणोमीति प्रत्ययात्काव्यत्वं शब्दमात्रवृत्तीत्या
हुस्तन्न अर्थस्यापि शब्दद्वारा तादृशप्रत्ययविषयत्वात् अन्यथा आत्मा वारे श्रोतव्य इत्यत्र आत्मनः कथं श्रोतव्यताम
त्वा काव्यत्वं व्यासज्यवृत्तिपरस्परा विशिष्टयोर्घटपटयोर्द्वित्वस्येव परस्परानुपस्थापकोपस्थाप्ययोः शब्दार्थयोरपि का
व्यत्वप्रसंगात्तद्गुणत्वादिविशेषणानर्थक्यमिति चेन्न तथापि अर्थज्ञानेन काव्यत्वस्यानुभवविकल्पेन तदनुपपत्तेः याव
दाश्रयविषयज्ञानेन व्यासज्यवृत्तिधर्मविषयीकरणाद्विशिष्टस्य काव्यत्वे तु यत्र शाब्दी व्यंजना शब्दालंकारो वा तत्रार्थवि
शिष्टशब्दः काव्यं यत्रत्वार्थी व्यंजना तत्रार्थालंकारो वा तत्र शब्दविशिष्टोऽर्थः काव्यमिति विनिगमनानत्वेकत्रैवपद्ये द्वि
विधं काव्यत्वं वैयर्थ्यात्तद्दोषविशेषणतः काव्यतानंगीकारादाह अदोषाविति च्युतसंस्कृत्यभावन्मतयोगश्लिष्टत्वात्मा रा.म.
येशाब्दबोधघटकादोषाये च प्रतिकूलवर्णादयो रसबोधविघटकास्तत्र तत्सामान्याभाववंतावित्यर्थः रघुसत्वरसानुदया ९

द्दोषांतरं तु काव्यापकर्षकमेव न तु काव्यत्वविघातकमेव न स्तथाभूताव्ष्ट्या इत्यादौ च पुन पद्दोषोदाहरणत्वं वक्ष्यमाणं
नानुपपन्नं केचित्तु एकत्रैव पद्ये दोषवद्वयवावच्छेदेनाकाव्यत्वमन्यावच्छेदेन काव्यत्वमित्यतो दोषसामान्याभाववत्त्वारित्येवा
द्रुतं ह्येकत्रोभयव्यवहाराभाववदनादेयमेव सर्वथा नीरसस्य गोरपत्यं बलीवर्दो घासमत्ति मुखेन सदा इत्यादेः अत्राव त्र पज्वल
सग्निरुद्धेः प्राज्यः प्रोद्यद्दु[illegible] ज्ञमसत्त्र्यम्बक इत्यादेश्च काव्यत्वानंगीकारात् ध्वावर्जनाय सगुणावित्युक्तं गुणा हि माधुर्योजः
प्रसादाख्या रसधर्मा एवाचेक्ष्यंते काव्यस्य हि गुणाश्रयरसवत्वेनैव सगुणत्वमत एव वक्ष्यति गुणा इत्याप्रुनत्तेषां वृत्तिः
शब्दार्थयोर्मतेति तेषां गुणानां गुणवृत्त्या परस्पराश्रत्वात् इति तदर्थात् भावतदाभासभावशांतिभावोदयभावसन्धिभा
वशबलत्वादीनि यान्यसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यानि रसतुल्यकक्षाणि वक्ष्यंते तेषामपि गुणांगीकारात् न भावादिकाव्ये
व्याप्तिः अत एव नियतिकृतनियमरहितामित्यादिकं भारतीविषयभावमपि काव्यमेव देवादिविषयरतिभावे शृं
गारीयाह्लादिभावे च माधुर्यस्य क्रोधमूलकविषादादिभावे चौजोगुणस्य सत्त्वात् द्यक्तीभविष्यति चैतदोजोगुण

व्यंजकवर्णोदाहरणानन्तयावक्ष्यमाणोमूर्द्धाभिषादौवारणाविषादमावर्षनारष्टमोल्लासेवैचित्र्यमलंकारइत्यलं
१० कारस्यासामान्यलक्षणंवैचित्र्यंचभंगीविशेषःप्रतीतिप्रामाणिकः तदभावेहिकांतेकामयमानंमानलंकामयतेकथंइत्य
स्यदंडिकायोक्तस्याकाव्यत्वमेवभ्रंशगा।सरसपितन्नातिव्याप्तिवारणायसालंकाराविति तद्विशेषणंपर्य्यायमपियित्नमाह
क्वनलंकृतीतियत्रेषदर्थेनञअप्यर्थेचपुनःशब्दःतथाचक्वाप्युदाहरणविशेषेईषदलंकृतीअपिसर्वाःतेनयोढा
लंकृतीतिस्वतरामित्यायातितथाचसालंकृतीइतिपर्य्यायाःअलंकृतिपदस्यशोढालंकृतिपरत्वभ्रमतिरोसार्थमित्यमुक्तिः
।नामतोनिर्दिष्टानामालंकाराणामसत्वेऽपिउक्तिभंगीसत्वेसालंकारत्वेवैचित्र्यमात्रस्यालंकारत्वादतोवक्ष्यमाणानिःशे
षच्युतचंदनमित्यादौमूर्त्तस्यसगृहमित्यौदार्यवचनाव्याप्तिः।क्वापीत्यत्रेतेतिअनलंकृतीत्यादितेसमन्वयः।तस्यैवक्वापिसंगतस्य
यत्सर्वत्रैत्याद्यर्थकत्वात्क्वापीत्यनेनेतितुल्लेखकष्टमादिकम्पाठः।तस्यतादृशार्थकत्वाभावात्।सर्वत्रसालंकारत्व रामः १०
लाभस्वईषदर्थेनञाअप्यर्थपुनःशब्दनचेत्युक्तमेव।क्वचित्विति अलंकारस्फुटत्वस्याविवक्षणादितिभावः

॥ यः कौमारेति रेवानदीतीरे वेतसीनाम वृक्षमूले कृतसंकेतायानायिकायाः गृहे स्वयं परामर्शोऽयं तत्र दृष्टस्थले
सुरतार्थममोत्कण्ठा तावद्विलक्षणा इति सामग्रीप्राप्त्यर्थमेव युज्यते सापि सामग्री मम गृह एवास्ति तथापि तत्र कृ
तसंकेते रेवापयोधस्तीरे वेतसीनाम तरुतले सुरतव्यापारलीलाविधाननिमित्तं चेतः समुत्कण्ठते गृह एवं सा
दृशसामग्रीसत्त्वं दर्शयति यः कौमारेति कुमारीत्वमञ्जरी त्वविवाहेन यस्तद्रूपः पतिरित्यर्थः स एव वरः श्रेष्ठो विल
क्षणा इति समर्थ एवेत्यर्थः हि अवधारणे । चक्रवर्त्ति तु कौमारमभिनवयौवनं यत्रोपभोगे तत्तद्रूपः पतिरित्यर्थ इति
व्याचष्टे तन्नूनं रुचिरं कुलटाक्षौताव तापसताभावात् अन्यस्याप्युपभोगसंभवात् । एवं विलक्षणो द्वीपकर आद्योऽप्य
त्रसंतीत्यहता एवेति कदम्बानिलाः कदम्बवनानिलाः । वनानिलानां प्रौढात्वं पितृवनवहिर्भमासोपलम्भादाहश्रौढा इ
ति न तु कदम्बपदमत्र वृन्तीकदम्बपुष्पपरिमितत्वेनेऽपि तत्संभवान्नदनिला इति चक्रवर्त्तिव्याख्यानं मुक्तं प्रौढत्वानौ
चित्यात् । सोऽर्भलाभत्वमालतीसुरभय इत्यनेनैव । ममावस्थावैलक्षण्यमपि तत्र नास्तीत्याह सा चैवेति तद्वस्थैव

चास्तीत्यर्थः । एवं चात्रेत्र स्वभाववैलक्षण्यविषयेण विस्मयेनोद्दीपितः शृंगाराभासोऽत्र व्यंग्यः । अत्रेति अस्फु
११ टो नु विभावनाविशेषोक्त्योरलंकारयोर्न्तारेव बोध्यो । तथा हि उत्कंठाकारणानां रतिसमर्थनायकादिभावानामभा
॥ वेऽप्युत्कंठारूपफलकथनाद्विभावनाक्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावनेति लक्षणात् । अत्र च क्रि
यापदस्य कारणमात्रपरत्वात् । तथा च अनुत्कंठाकारणानां रतेः समर्थनायकादीनां सत्त्वेऽपि अनुत्कंठारूपफ
लाभात् उत्कंठारूपाभावकथनाद्विशेषोक्तिः । विशेषोक्तिरखंडेषु कारणेषु फलावचः इति लक्षणात् । तत्र च फला
वचनत्वस्य फलाभावकथनमित्यर्थात् । अनयोः स्फुटत्वं च कारणाभावफलाभावयोर्वाचकेन नञाऽनिर्दिष्टाभा ग
वत्वेनैव तयोस्तयोर्निर्दिष्टेन विलंबबोध्यत्वात् । यस्त्वहरोऽवरुद्धस्तत्र शमः सोऽपि न स्फुटः । सोपकारकत्वे सति शी
घ्रं प्रतीयमानत्वस्यैव स्फुटत्वेनाभिप्रेतत्वात् । सविसर्गत्वे गुरूणां रेफणा घटितस्यानुप्रासस्य तु शृंगारानुपकारकत्वात् रम॰
वर्णो न ग्रहूद्वस्यैव शृंगाररमाधुर्यव्यंजकतया वक्ष्यमाणत्वात् । ननु अत्रोपमायिकाविषयरत्याभासस्यैव व्यंग्यः तस्य चो ॥

जात्विनामालंकारतयागुणीभूतव्यंग्ये वक्ष्यमाणत्वात्तस्य एवात्र संस्फुटोऽलंकारोऽस्तीत्यत आह रसस्य हीति। रसा
भासस्य हीत्यर्थः। उपनायकविषयत्वेन रसस्याभासतया वक्ष्यमाणत्वात् रसान्तरांगत्वरूपेऽप्राधान्ये हि तस्यालंका
रत्वं स्यात्तेऽत्र तु रसान्तरांगत्वाभावेन प्राधान्यादिति भावः॥ तद्भेदान् काव्यप्रभेदान् क्रमेण कारिकाद्वयेन इदमि
ति वाच्यादतिशायिनि वाच्यार्थापेक्षयाऽतिशयचमत्कारिणि व्यंग्ये सति इदं काव्यं ध्वनिः तदेवोत्तमं काव्यमित्यर्थः
हि तु अत्र कारिकाग्रंथस्थबुधपदस्य बुधपदस्यालंकारिकबुधपरत्वेऽपि ध्वनिव्यवहारसंवादप्रदर्शनार्थं तदादि
ष्टानां बुधपदार्थानां वैयाकरणानां मतं दर्शयति बुधैर्वैयति आशुविनाशिनां इदं काव्यं ध्वनिः। क्रमिकाणां मेलका
भावात् अनेकवर्णघटितकलशादिपदस्य तत्तद्वर्णज्ञानामिलनाभावेन ज्ञानासंभवात्सर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसं
स्कारसचिवस्यानुभूयमानचरमवर्णस्य पदव्यंजकत्वे ते व्यज्यते पद[illegible]च स्फोटपरिभाषा चरमवर्णस्य ध्वनिपरि
भाषा च चरमवर्णस्य ध्वनिपरिभाषा तैः कृता। तादृशध्वनिव्यवहारसंवादं दर्शयति बुधैरिति अर्थबोधकत्वाद्वर्णापे

स्यापादं प्रधानं न तु स्फोटनरूपं व्यंग्यमेव चमत्कारकं व्यंजकस्येत्यर्थः। शब्दस्येति वर्णात्मकशब्दस्येत्यर्थः। तत्र इति शास्त्रव्य
१२ ति व्यवहारांश एवमनागतस्येतां न तु काम इत्यर्थ वधेयं। अन्यैर्वयीतितु काव्यविकाख्य उपपदस्य व्याख्यान्यभविज्ञेति
न्यग्भावितं अतिशयेन निकृष्टीकृतं तदा अयेन तादृशव्यंग्यव्यंजकतया लक्ष्यमस्येत्यर्थः। व्यंग्यस्य वाच्यादन्याशातिशयितै
तेन वाच्यस्य न्यग्भावितत्वात् शब्दार्थयुगलस्येति परस्परविशिष्टस्य तद्युगलस्य काव्यत्वात् तस्येत्यर्थः। ध्वनिरिति व्यवहा
रः कृत इत्यत्रान्वयः। निःशेषेति उपनायकमानेतुं प्रेषितां तत्उपभोगलुप्तचंदनांगत्वेवापीस्नानव्याजेनापह्नुवतीं दू
तीं प्रति नायिकायाः सोल्लुंठोक्तिरियं। मे चेष्टाः स्रस्तसौभाग्यातः इत्येवं मिथ्यावादिनि हे दूति बांधवजनस्य ममाज्ञातकामपीडा
गमा स्नातुमितो गतासि वापीं न तु तस्याधमस्यांतिकं यत्तत्र स्तनतटं निःशेषच्युतचंदनं अधरश्च निर्दष्टरागः
नेत्रे च दूरमतिशयमनंजने तथा इयं तन्वी तनुः पुलकिता तथा शब्दः समुच्चये स्नानकार्यमेवेदं सर्वमिति सोल्लुंठोक्तिः। अत्र व्यं रा. म. १२
ग्यमर्थमाहात्म्येति ईदृशं व्यंग्यं वाच्यार्थापेक्षया प्राधान्येनाविशिष्टमेतत्काव्यस्वरूपेण शब्दार्थयुगलेन व्यज्यत इत्यर्थः। वाच्यार्थ

पेक्षयास्य स्थायिभावस्य च विप्रलंभातिशयव्यंजनाद्विप्रलंभो हि दुःखसंभिन्नारतिर्दुःखाधिकाच्चतस्यातिशयः तदुक्तं
संभोगात्सुखसंभिन्नाद्विप्रलंभस्तु दुःखयुक्तो रतिस्तयोः प्रकर्षः स्यादीषिकात्सुदुःखयोरिति। तदिह वाच्यार्थेन तदंति
केऽगमनेन नायिकाया यादृशो दुःखसंभिन्नारतिर्व्यज्यते व्यंग्येन च वर्णितं तदंतिकंगमनेन ततोऽप्यधिकदुःखसंभिन्ना
स्फुरेषितदूत्यास्वनायकोपभोगेनाधिकदुःखोत्कचितुप्राधान्येनाधमपदेन व्यज्यते इति पाठक्लिष्टमिति तत्र न रुचिरं वाच्या
पेक्षया व्यंग्यप्राधान्यप्रदर्शनप्रस्तावे व्यंजकप्राधान्यकथनात्प्रयोगात् किं चाधमपदस्य प्राधान्यं तावद्दूतीरमणाकर्त
त्वेनैव स्वाधमत्वोपपत्तेर्न तु वाच्ये न तदंतिकागमनेन तदंतिकागमनेन स्नापवाधाभावेनाधमत्वानुपपत्तेरिति तेषां व्याख्यातु
तत्र न रुचिरं दूतीप्रेषणस्यापेक्षत्वेनापि नायिकायाः स्वाधमोक्तिसंभवात्स्वांतु स्वाधमपदसहायानामेषां व्यंजकत्वमिति य
त्वं च मोक्षस्थितिं ग्रंथकृता वक्ष्यते तद्दर्शनादेव केचित्तथा पाठं रचयंतीति चेत् हानुपयुक्तमेव तस्य प्राधान्यस्य त्वेपी हि वक्तुम
नौचित्यात् दूतीप्रेषणात् स्वसंबंधेन नायकाभिप्रायेनैव न तथा ग्रंथकृता तत्रालेखितत्वात् स्वकृतता दृशासंकेतनायकहेतु

दूतीभिर्वरणासापेक्षत्वेनाप्यधमत्वोक्तिसंभवात्तथाप्राधान्यमाभाति । किंचाधमपदस्यैव यदंतरणामपि दूतीर
१३ 13 मणत्वं जकलत्वमस्यैवमत्रतः कथमधमपदस्य प्राधान्यं तथापि स्नानेचंदनाधररागयोः क्षालनयैव स्फुजितिर्निर्मार्ज
नेतयाः संभोगमर्षणादेवसंभवान्न तथात्र निर्दिष्टपदमपितद्व्यंजनेपधानेतथा स्नाने समस्तस्तनस्यैव चंदनलोपो
न तु तटमात्रस्य अतः संभोगे स्पष्टत्वेन तदयदमपि तथैव एवमधरपदमपि उत्तानत्वे— एवं च व्यंजगमेव स्नाने तु स्पुत्रस्य
श्रोष्ठस्यापि रागलोपः स्यात्तथाऽयमेतत्स्मरणावर्त्तनीतन्वीतनुः पुलकितापूर्वैसमयवतो भावात्पुद्दीधेन पुनः कामाव
देतत्क्षण एव पुत्रकात्स्नाने तु वर्त्मश्रयेणापुनकलोपः स्यात् अतः कथमधमपदस्य प्राधान्यं । अत्र केचिन्नदंति कंन
गतासीतिवाच्यार्थस्य रतिचिह्नेन बाधात्तनगतासीत्यत्रविरोधिलक्षणायागतीसीतिलक्ष्यं तथाचतदंशस्य व्यंग्यत्वा
भावात्तगतासीत्यनेनतं रंतुं लक्ष्यामिति पूर्वरीत्यंव्यज्यतइत्यस्यानुवर्णमित्यत्रैवात्रयाह्वणमिजिव्यज्यतेइत्येव ग्रंथालि राम°
रवनंव्याचक्षतेतेनन्नतगतासीत्यस्य वाच्यत्वेन लक्षणायाएवनन्वाभावात्तथापीत्यांगुंतगतासीत्येवंनञर्थान्वयेतदंति १३

कगमनस्यप्राप्तावेवलाभत्वंभवाच्च किंचानेःशेषेसाहोविधिव्यंग्यएवेतिगमनविधेर्व्यंग्यत्वंपंचमोल्लासेग्रंथकृताऽस्य
तेनतत्कथमत्रगमनविधेर्लक्ष्यत्वमत्रव्याख्यायतेनचदर्शितबाधाल्लक्षणांविनागदनुपपत्तिरितिवाच्यंवाच्यार्थबोधो
त्तरमेवराधावत्तारेराध्यमानेनतेनपथोक्तव्यंजनेऽनुपपत्त्यभावात्तस्मात्तएवोक्तंकचिद्दोष्यन्तपाख्यातिःक्वचित्तस्मा
तस्यसाधनं।एकत्रलक्षणैवस्यादन्यत्रव्यंजनैवद्वितीति।अत्तादृशीतिवाच्यादनतिशायिनिव्यंग्येसतिकाव्यंगुणीभूतव्यं
ग्यंतत्रमध्यममितिसर्थः।वाच्यादनतिशायव्यंग्यवाच्यतुल्यचमत्कारित्वेवाच्यान्न्यूनचमत्कारित्वेचभवतितत्रवाच्यान्न्यूनचम
त्कारित्वेचभवतितत्रवाच्यान्न्यूनचमत्कारित्वेऽस्फुटतरव्यंग्यगुणीभूतव्यंग्यप्रभेदमुदाहरतिग्राममतरुणमितिनववञ्जु
लस्याशोकस्यमंजरीसनाथकरंविशिष्टपाणिंतरुणंमुहुःपश्यन्त्यास्तरुण्यामुखच्छायानितरांमलिनाभवतीत्यत्रप्रमु
हुर्दर्शनेऽन्यजनस्पर्शंकातुरदर्शनार्थग्रामतरुणलोपदानंसुग्रामस्यपरिचितत्वेनमुहुस्तद्दर्शनेशंकातुरत्वान्नाचक्रवर्तीतु
ग्रामस्यमध्येसएवतरुणइतिअनेकनारीशाप्यमानत्वसूचनमुखमालिन्योपपादकमित्याहतत्रतादृशानिद्वारणशायका

भावात्तादृशमपत्रत्रहस्तलोपादानं परस्परानुगतव्यंजकं मंजर्य्यानवलेनाकालीनत्वशाखाभाजस्य दर्शनस्योद्विग्ने
१४ न केतकारोपितांशकानुदयात्तत्रत्वेति गृहव्यापारासक्तनाग्रहेऽगमने व्यंग्यं स्वनागृहचिह्नहस्तनायकदर्शनामुखमा
लिन्येन माञ्जिकैः प्रतीयत इत्यर्थः तत्र व्यंग्यंवाच्यमुखमालिन्यपेक्षयान्यून चमत्कारीत्याह गुणीभूतमिति व्यंग्यं भावः
15 चमत्कारत्वाद्विप्रलंभव्यंजनयैव वाच्यस्य व्यंग्यस्य चात्रत्वं संकेतस्थलचिह्नहस्तनायकदर्शनान्मुखमालिन्यं विप्र
लंभादेव भवतीति व्यंग्यमिरपेक्ष्यमेव वाच्यं विप्रलंभव्यंजकं यथोक्तं व्यंग्यं तु न वाच्यमाहात्म्यं विना विप्रलंभव्यंजकं
नायिकायाश्च कार्य्यसागेनापि लतागृहे आगमनसंभवेनान्यथोपपन्नेश्च तोलतागृहे आगमनासंकेतस्थलचिह्नहस्त
नायकदर्शनात् मलीनमुखीमिवाच्यं सहकृत व्यंग्यमेव विप्रलंभव्यंजकमिति वाच्यमुखमालिन्यनिरपेक्षं व्यंग्यं स्व
न चमत्कारीति न वाकार्य्यहेतोर्निपकस्य दर्शना क्रोधेनापि मुखमालिन्यं भवतीति वाच्यस्यान्यथानुपपत्त्या व्यंग्यमु राम॰
खनिरीक्षकत्वमिति वाच्यं स्यपंक्तजसंकेतास्य तत्स्यात्तद्दर्शनेन क्रोधे क्रोधाद्दुःखीनक्रोधे सातेमुर्दर्शनाभावात् ज्ञानिः १४

दोषस्यादौ तु वाच्यविरुद्धं व्यंग्यं न वाच्यमुखनिरीक्षकमिति मंतव्यं पद्दाद्यं येन चिह्नहस्तनायकदर्शनान्मुखमालिन्यम
न्यथानुपपन्नानुपलंभस्यैव व्यंजकं लतागृहेऽगमनमात्रतु गतिरपेक्षं नावेयलंभव्यंजकं अन्यदागमनेनापि नाय
कप्राप्तेरन्यथानुपपन्नेरिति व्यंग्यस्य गुणीभावः। वाच्यचित्रमर्यचित्रं उभयप्रधारणं चित्रत्वमाक्षिप्यमेवोक्तीर्नयति चि
त्रमिति सर्वथानीवुस्फकारणत्वाभावादस्फुटस्यादिद्वितिगुणवन्नपास्तगुणत्वे बोध्यं स्फुटप्रतीयमाने तिप्रतीयमानो व्यं
ग्यः न च वाच्यसिद्ध्यंगमस्फुटमिति यदस्फुटं व्यंग्यं गुणीभूतव्यंग्यकाव्यवल्लग्ने तदभेदापत्तेरिति वाच्यं सस्फुटालंकार
वत्वाच्चित्रं तदभावे तु गुणीभूतव्यंग्यमिति भेदात् सर्वथा निरलंकारं गुकाव्यमेवाऽधममिति पूर्वोक्तहृद्यापेक्षयान्यून
मित्यर्थः। न त्वसत्काव्यमिति न ह्रो ध्यं। स्वच्छंदेति मंदाकिनी गंगा अङ्गाय झटिति वो युष्माकं मदनांतापायेनायहृष्टतां मिं
द्यात् नाशयतु इत्यार्थी: भिंद्यादिति पाठे तु विधौ सममीकीदृशी स्वच्छंदं यथा स्यात्तथा उच्छलन्त उच्छलती: कच्छः कुहरे स्वस
मीप वर्त्निपर्यंत गृहा यां छातेवरस्मदुर्बलाभिन्न एवेगवतोऽपुनः छटयाक्रांता सामुच्छंतो न श्यंतो मोमोहा अज्ञानानि येषां तादृ

दोर्महर्षिभिर्हर्षेणाभिहितं स्नानागाह्निकं यस्यां तादृशी उच्छलादीनेशलगतो अमांसो दुर्घे लच्छात इस्मरः उप
१५ त्मकाश्मानमुदारदूरदरीणां दैर्घ्यं यस्यां तादृशी वर्षासु मंडूकगर्जितानां जलप्रवेशेनोपविभागभंगाद्दैन्यादयात्र
15 था अदारिद्र्याणां मदतांडुमाद्रोहो दूकेणो नथातोदयेनयेमहोर्म्यं यस्मे र्मदूरोनिविडोमेदः श्वावहचायत्वं यस्यां ता
दृशी अत्रच्छवत्नरदकाराद्यनुप्रासो वैचित्र्यं मेदाकिनीविषयभावस्यानुगतोपितदनुगतो जो गुणां व्यंजकवर्णदीर्घ
समासाद्यामुदरेत्यपपृच्छार्थिक विशेषणमापकर्षणात्स्फुटत्वं॥ अत्र त्रित्रित्रिमात्रमाह विनिर्गतमितियंहंय श्री
वन्दपंशाओमानदंमानरवंडकां मिश्राणां मानदानावयकं च स्वात्ममंदिरावहूरूपा पिंवो नैर्गतमनुवक्रस्वपरस्परया
कृत्वा समस्वमेणस्वभये ड्रेणडुनंयातितास्वर्गलाह्वावापिधानकाव्यं यस्यां तादृशी सत्यमरवती मेपानिमीलिता स्वी
रमवती स्वत्रयः उपकृत्य सत्रयातितक्रियायैककर्तृत्वं वोध्यं अत्र समापक निराकांक्षवाक्यवोध्यत्वेन उत्प्रेक्षालंका राम
रस्य चमत्काराधिक्यात्तेनसमो पिराजाविषयभावस्यातिवोधानाद्स्फुटत्वं न च यतितागर्ताभवतीस्यत्रयातरराजवि १५

वयमावस्यापि निराकांक्षवाक्यबोधत्वमिति वाच्यं तदानीमीलितासीसत्रापि भवतीत्यस्यानुषंगप्रसंगात् अ
तोऽनुसंगमभिप्रायेणैवेदमुदाहरणं भावस्यप्रतीतिविलंबेनास्फुटत्वाभिप्रायेणोक्तं वक्तृतत्त्वप्रकृतत्वात्तस्याधीन
क्रियोपश्लेषस्यापि भावस्यैव पर्यालोचनेनेदमुदाहरणं मायातत्र एवोक्तं ते दृष्टिमात्रयंत्रित इत्यादिकं यद्दर्शितं तदुदाहरणं
षष्ठोल्लासे वक्ष्यते तद्देवोदाहरणं बोध्यं॥ ॥इति श्रीमहेश्वरन्यायालंकारमहाचार्यविरचिते काव्यप्रकाशादर्शे का
व्यप्रयोजनादिनिरूपणप्रथमः परिच्छेदः॥ ॥विशिष्टाः शब्दार्थयोः काव्यत्वेनोक्तता बोध्यबोधकभावस्यैव
चैवैशिष्ट्यत्वेन कया कया इत्याह बोध्यबोधकतारूपवैशिष्ट्यमभिसाकांक्षायां तन्निरूपयति यौवै॥शिष्टशब्दौ विशेषांसाका
विकामुत्थापयति क्रमेणोजितया च बोध्यबोधकत्वमिति स्वरूपकथनमेवोपक्रान्तं तत्र वाचक इत्यादिनेति बोध्यं ननु वा
चकसंकेतकलादिकथनेनतथा सति साक्षात्संकेतितमित्यादि वाचकलक्षणे वक्ष्यमाणे वहुविशेषणवैयर्थ्यस्यादिति
न दोषः सवेदर्शयिष्यामः एवं च साक्षाद्वाचक इत्यादौ साक्षात्पदं गौलक्षणायां प्रतियादकत्वाद्यतो इत्यादि रेवार्थः अत्र काव्य इति

१६ यद्यप्यकाव्यस्योविशद् अलंकारिकैर्व्यंजकत्वमत इति व्याख्यातुमुचितं तथा च काव्यविवेचकालंकारशास्त्रय
16 मेवात्र काव्यपदवोध्यं स्वरूपं लक्षणं केषुचिदिति प्राचीननैयायिकमतेत्वित्यर्थः नन्वमते तदोपस्थापितानां पदा
र्थानां संसर्गो भासमानत्तात्सर्वावृत्तिमपेक्षते तात्पर्यविषयसंसर्गस्येव वाक्यार्थत्वात् ह आकांक्षेति अ
भिधानापर्यवसानमाकांक्षा वाधविरहो योग्यता उपस्थितानामन्वयप्रतियोगिनामव्यवधानं सन्निधिः वक्ष्यमाणेति
जासादिजागिरेववेत्यादिना वक्ष्यमाणेत्यर्थः समन्वये समन्वयवोधे समन्वयात्मक एव वाक्यार्थः समुल्लसतीति विषयी
भवति कीदृशः विशेषवपुः विलक्षणरूपं वैलक्षण्यमेव पुनर्विवृणोति अपदार्थ इति पदाप्रतिपाद्य इत्यर्थः नहि क
स्यप्रतिपाद्य इत्यत आह वाक्यार्थ इति वाक्यप्रतिपाद्य इत्यर्थः अभिहितेति अभिहितानां पदोपस्थापितानां मन्वयवोधे
वादिनां नैयायिकानामित्यर्थः संसर्गस्य पदावाच्यतया तन्नैयायिकैः तात्पर्याख्या वृत्तिः स्वीक्रियते तत्रैव मीमांस एम.
कसिद्धमित्याह वाच्य एवेति वाक्यार्थसंसर्गो वाच्यः पदशक्त्य एवेत्यर्थः इतरान्वितत्वेनैव पदशक्तिग्रहः पदं विशेष १६

समभिव्याहारानुपपत्त्या विशेषाक्लिष्टत्वस्येति दिति तेषां मतं तन्नैवं शब्दस्यैव व्यंजकत्वमुक्तं तत्कथं शब्दार्थयुगला-
त्मनः काव्यस्य व्यंजकत्वमुक्तमित्यस्तोऽर्थस्यापि व्यंजकत्वमाह सर्वेषामिति अर्थानामपीत्यर्थान्वयः। अव्यंजकत्वम-
विकस्य चिदर्थस्येत्यत आह प्रायश इति सर्वेषां वाच्यलक्ष्यव्यंग्यानां वाच्यस्यापीत्यत्र व्यंजकत्वमित्यन्वयः। एवमुक्त-
रहृदयोपि माद्यति माहात्म्ये हो पकारणमत्र हिनास्तीति साधितं त्वया तद्द्वनं किंकारणीयमेवमेवन वासनस्थापीति सं-
स्कृतं। प्रस्तुतहृदयहृद्याप्यापारेण स्वेवं विहन्तुमक्षमा यागस्तत्र पामतेऽर्थशक्तिरियं साधितं प्रतिपादितं एवमेव निर्व्यापार ए-
वास्थापीत्यस्यार्थाः स्तुति अत्रेति व्यञ्जते वाच्यार्थेन वाच्ये न तत्सकलपदार्थतो धानंतरमेव एतादृशाबोधो द्याततः। सहृदं नीति सा-
धयतीत्यत्र विमृशम गंसमोस सण्डुनास्तिमम हृते। सद्भावा स्तिहकरणासम सदृशं तावद्धि रचितं त्वया इति संस्कृतं। उपनायको-
पमुक्तां दूतीं प्रति नायिकायाः सोल्लुण्ठोक्तिरियं सद्भावः स्निग्धता अत्रेति नन्वेतादृशोऽर्थोऽनेकस्यापि यदस्य लक्षणागम्यः
तथा हेतुता पर पदार्थस्य निराकांक्षत्वेनात्र पासंभवात् अत्र वाचीनाः लक्ष्यमित्यत्र लक्षणामूलव्यंग्यमित्यर्थः। लक्ष्या

यैस्तु सद्भावस्नेहैरेव एवं मम मन्यते इत्यत्रापि स्वस्य स्मृते इत्येव लक्ष्यार्थः न चैवं तन्नेचेत्यादि व्यंग्यांतरप्रदर्शनमनुपयुक्तमिति
वाच्यं प्रसंगादेव व्यंग्यस्यापि व्यंग्यांतरप्रदर्शनादित्याहुः। तन्न लक्ष्यमाणस्यार्थस्य नैनेव लक्षणामूलत्वप्राप्तेः पुनस्तत्कथना
नुपपत्तेः अनुपयुक्तस्य व्यंग्यव्यंग्यकथनासौ विरुद्धा। चकोरवर्तिनी तु सदृशाय दस्य भ्रांतत्वं च लक्ष्यं तथा च मत्प्रियं रमयंत्या
त्वया आचरितं शकुंतलया इत्यर्थ इत्याहुः। तदपि न तदा सद्भावस्नेहकारणीयस्य शत्रुत्वमित्यर्थस्यानुपपत्तेः। ता दृश्य कारणी
यस्याचेतनस्य शत्रुत्वाभावात्ताभ्यां कारणीयं शत्रुत्वमित्यन्वयस्याशासंभवात् सद्भावस्नेहाभ्यां कारणीयस्य मित्रत्वहृत्पादेवा व
यं तु त्वत्सदृशा पदे विशदृशो लक्षणा तथा च ताभ्यां कारणीयस्याविसदृशा वेपरीतमाचरितमित्यर्थः। एवं च साधयंतीत्यत्रापि रम
यंतीत्यर्थः मम त्वत्रापि समुत्वत्येत्यर्थः तथा च विसदृशं महत् क्षणं तदेव विरुद्धस्य दर्शयति मत्प्रियमित्यादिनेति न किंचिदनुपपन्नं
तत्व्यंग्यमाहते न चेति कामुकेत्यैकशेषः। कामुकीकामुकयोः मापएधत्वमियं चकाशयतीति। तिसामाजिके व्यंजनया। सवाम्य
ते इत्यर्थः दूरतात्वावयोरित्येवमवगम्यते॥ उच्चस्मि चेतेति उहनिस्खलन निष्पंदा विसिनीय त्रेराजते वलाका। निर्मलमरक

त्माजनपरिस्थितानां खेछक्तिरिवेइतिसंचरहेतिपद्यस्यार्थः निश्चलेतिसंबोधनं यां खमुक्तिः शं खकपालं चक्रवर्तीत्युनि

श्चला पृथिवीसेव निष्पंदेत्यर्थः इत्याह तत्र पृथिवीवाचकस्याचलापदस्य परिवृत्त्यक्षमतया निष्पंदाद्यचितानेत्रदृंदृंवोक्षयस्य

यतमित्यत्र दोषो ह्यासे ग्रंथकृतैव स्वयं वक्ष्यमाणत्वात् तत्रस्मयानिश्चलनिष्पंदत्वेत्यात्तत्वमित्येव ग्रंथकृता लिखितस्यात्र

तुनिष्पंदत्वेनेति। अतः शंकेतितेनेतिद्व्यनेव्यञ्जते अत्रैव कंपान्तरमाह अथ चेति तथा चाहं तत्रगतात्वामनास्यामतोस्मीनिपद्द

दस्तितक्तियोस्यार्थः॥ मिथ्यात्वं विवृणोतिनत्वमितियदित्वं तत्रगतः स्यात्तदावलोकाख्यास्त्वस्थानस्यादितिभावः। वाचकादीनामिति

शक्त्यादिनाप्रतिपादकानामित्यर्थः स्याद्वाचकइत्यादौ तत्प्रवोपक्रमस्य प्रागदर्शितत्वात् तथानैरथीनप्रतिपत्तिकत्वेपशक्त्याप्रतिपाद्यत्वं

तथाचलाक्षणिकादीनामपि परस्परपर्यायशक्त्याप्रतिपादकत्वेनतेषां तथात्वं मित्वमित्युत्तरग्राहकंलक्षणं वक्तुमाह स्वरूपमिति स्व

रूपंलक्षणं तथा च शक्त्याप्रतिपादकत्वं यल्लक्षणावच्छेदकं तद्ग्राहकंलक्षणमाहेत्यर्थः साक्षादिसादि अत्र शंके तदशहान्तद्व्याहाती

त्यर्थकी धितततः कर्मीनक्तः तथा च संकेतग्रह विषयमित्यर्थः ग्रहेचसाक्षात्वविशेषणं तथा च साक्षाद्ग्रहविषय स्वसंकेतयमर्थं

यस्य शब्दोऽभिधत्ते सत्तस्य वाचक इत्यर्थः। वाचक इत्यस्य शब्दो प्रतिपादक इत्यर्थः उपक्रमा वाधया अख्यानत एव यदि च वाचकसं
१८ ज्ञक इत्यथा वाचकसंज्ञकत्वमेव लक्षणतावच्छेदकं स्यात्तदयो यमर्थमभिधत्ते अभिधया प्रतिपादयति स तस्य वाचकसंज्ञक इ
18 त्यतावत्तेव्वसमञ्जसे दोषद्वयं यथ्थास्यात्तद्वयं दर्शिता नकांक्षायाया भक्त्या प्रतिपादकत्वमेव लक्षणतावच्छेदकं तथात्वे च यया भक्त्या प्रतिपादक,
यदि तं लक्षणं न स्यात्ते लक्षणतावच्छेदकलक्षणयोर्द्वयो रपि शक्त्या प्रतिपादकत्वरूपत्वे आत्माश्रयापत्त्याशङ्क भावात्प्रपन्ने:
एवं चाभिधत्त इत्यस्याऽपि अभिधया प्रतिपादयतीति नार्थः तथैवात्माश्रयात् किंतु प्रतिपादयतीत्येवार्थः तथा च यो यमर्थं प्रतिपा
दयतीत्येतन्मात्रं कारतो व्यंजनया अशक्यार्थप्रतिपादकेऽपि तद्वाचकतापत्त्या संकेतितमिति संकेतग्रहविषयमित्यर्थः संकेतग्र
हेति व्यंजनानुग्रहीतेव नोऽधिकेति नोक्तातिव्याप्तिः तथापि लक्षणारूपवृत्तिग्रहविषयस्य लक्ष्यार्थस्य प्रतिपादके लाक्ष
णिकशब्देऽतिव्याप्तिः स्यादिति वृत्तिग्रहे साक्षात्वं विशेषणं लक्षणारूपवृत्तिग्रहस्तु मुख्यार्थः गङ्गादिग्रहव्यवधानादेवेति तद्वार रम॰
णं तथापि तीरशब्दस्य साक्षाद्गृहीतसंकेतस्य तीरस्य लक्षणया प्रतिपादके गंगाशब्देऽतिव्याप्तिः स्यादित्यतः साक्षाद्गृहीत अ संकेतमित्य १८

सर्थीकृतंगंगापदंस्वसंकेतस्तत्तीरेसाक्षाद्गृहीतइतिनतत्रातिप्रसंगइतिनचसंकेतशक्तिरेवोवृत्तीतथाचगृहीतस्वश
क्तिकंयमर्थंयःप्रतीपादयतीत्येतावन्मात्रकं१।एवंलाक्षणिकंवार्य्यतामितिवाच्यंअर्थंगृहीतस्वशक्तिकत्वग्रहदशा
यामेवशाब्दधियांतात्तदर्थप्रतिपादकत्वस्यलक्षणावच्छेदकस्यग्रहेणानुल्लासमितिवेयतयालक्ष्यमात्रावच्छेदकलक्षणायोग्या
त्ययाहकाभावादनुपपत्तेसंकेतपदस्यवृत्तिपरत्वेतुनयात्ययाहकाभावादनुपपत्तिःअर्थंगृहीतस्ववृत्तिकत्वग्रहदशायांशाब्देपि
वृत्त्यातदर्थप्रतिपादकत्वस्यैवग्रहात्तत्रनतुःयाततान्त्रचसंकेतितमर्थंयःसाक्षात्प्रतिपादयतीतिकेचिद्व्याचक्षतेतत्रलाक्षणि
कशाब्देगतिव्याप्तिःतस्यसंकेतग्रहएवमुख्यार्थबाधादिव्यवधानानुगुणपदार्थप्रतिपादनवृत्तिग्रहोपिप्रमारूपएव
वोच्यःतेनशक्तिभ्रमगृहीतमर्थंप्रतितवाचकतापत्तिः।इत्थंगृहीतसंकेतादेवशब्दोर्थोप्रतिपादकप्रतिपाद्यादित्याभि
प्रेत्यलक्षणोहक्तेऽर्थप्रत्ययात्तसंकेतग्रहावश्यकत्वप्रमाणंदर्शयन्लक्षणमाचष्टेइहेतिसंकेतसहायोगृहीतस
केतसहायः॥संकेतितस्चतुर्भेदइतिसंकेतितोऽगृहीतसंकेतःचतुर्भेदश्चतुरूपःरूपचतुष्टयमाहइत्यादिइतिप्र

त्तिग्रणात्क्रियापदस्थोपाधिरूढ इत्यर्थः व्यक्तौ रेव संकेतितत्वमुचितमित्याशंक्य निषेधइतियद्यपीति अर्थः प्रयो
जनेहलवाहनादितस्मै क्रियायागवादेर्यानयनादितत्कारित्वेनेत्यर्थः आकृतिर्गवादिः तथा च तत्रैव संकेतग्रहइ
१९ 19 ति वक्तुमुचितमिति पूरणीयमतस्समधत्ते तथापीति नतु नानंतव्यक्तिषु संकेतग्रहः किंतु दृष्टव्यक्तावेवेत्यत
आह व्यभिचारादेश्चेति संकेतग्रहकालादृष्टव्यक्तावपि बोधस्य कार्यस्य संकेतग्रहरूपकारणाव्यभिचारादित्य
र्थः। कर्तुमितिव्यक्तावेव संकेतो बालकेन गृहीत इत्यर्थो यथा वाग्विषयः कर्तुमित्यर्थः ननु बालकेनाज्ञातमित्य
र्थः तद्व्यक्तौ शक्तिग्रहकाले बालकस्य व्यभिचारानुपस्थितेतं तद्व्यक्तिशक्तिग्रहे व्यभिचारोपस्थितेव बाधकत्वा
च्च नन्नेकव्यक्तिशक्तिग्रहे विव्यक्त्यंतरबोधं जनयतीत्यतो न व्यभिचारान चातिप्रसंगः शक्तिग्रहप्रकारीभूतध
र्माश्रयस्यैव बोधेनातिप्रसंगाभावादित्यत आह गोरितिव्यक्तावेवेतेत्वादिपदं च तदृष्टस्य शक्तिग्रहे तैस्तद्बोध रा.म.
नेऽनुभवविकोतितिविभिन्नप्रकारकत्वरूपो विषयाविभागो नस्यादित्यर्थः नशक्नोतीत्यत्र स्वसत्तामितिदोषः भव १९

स्वार्थो वात्र प्रामाणिकः नचैकस्यामेव व्यक्तौ पदद्वयस्य येन प्रकारेण शक्तिग्रहस्तेनैव प्रकारेण स बोधं जनयतीति
न विषयविभागानुपपत्तिरिति वाच्यं तन्मते व्यक्तौ शक्तिग्रहस्य निष्प्रकारकत्वादेवान्यथा प्रकारांशेऽपि शक्ति
ग्रहस्य हेतुताविषयत्वाभावेन तन्मात्रशक्तिग्रहादेव बोधोपपत्तावाक्षेपणालभ्यायां व्यक्तौ शक्तिग्रहगौरवं वैयर्थ्यञ्चा
स्मात् एवं च निष्प्रकारकशक्तिग्रहाभ्युपगमे व्यभिचारोऽप्यवारित एवेत्यपि बोध्यं तदुपाधावेवेति तत्स्वव्यक्तिरूपाश्रौ
प्रकारीभूतधर्मे संकेत इति गृह्यत इति शेषः तथा चोपाधिशक्तात्पदादुपाधेस्तद्व्यक्तेश्च स्मृतिः शाब्दानुभवश्चेति भा
वः स्वशक्याया अपि व्यक्तेः स्मरणमेवाक्षेपः न च व्यक्तेः शाब्दानुभवमात्रमेवास्तु किं स्मरणांगीकारेणेति वाच्यं गोत्वप्रकार
कव्यक्तिस्मरणाभावे गोविशेषणकशाब्दबोधानुपपत्तेः गोपदाद्गोत्वेनाश्वस्य मात्रोपपत्तेश्च गोत्वाश्वरथी विनाभावा
भावेनात्र भावनरूपाक्षेपासंभवाच्चोक्ताविनाभूतगोस्मरणांगीकारेऽनुभवस्यैवाश्वेन तदभेदारोपः तदुक्तं जातिशक्तं पदं
व्यक्तिमपि स्मारयत्यत्र भावयति चेति तत्र च जातिपदं तद्व्यक्त्युपाधिपरमेव जात्युपाधिचतुष्टयं विभक्तविभागेन

दर्शयति उपाधिश्चेति वस्तुधर्मो। वस्तुनि व्यक्तावेवानारोपितधर्म्मः सव्यक्तिवृत्तिजातिगुणक्रियारूपः वक्तृय
२० दृच्छेति स्वारासेकीइच्छा यदृच्छा तया प्रवृत्ता यदृच्छा डित्थादीनां स्वरूपो धर्म्मो वक्त्रा पित्रादिना संज्ञित्वेनारोपित इत्यारोपि
40 तइत्यर्थः वस्तुधर्म्ममेवाद्वेधा विभजति सिद्धइति नित्यइत्यर्थः सचजातिगुणरूपः तन्मतेपि गुणस्यापि नित्यत्वाएव
आविर्भावतिरोभावावेवउत्पत्तिविनाशविषयाविति साध्यं जन्यः। क्रियारूपः सिद्धमेवपुनर्विभजति सिद्धोपीति प
दार्थस्यव्यक्तेः प्राणोहानोपादानव्यवहारः स्वज्ञानेनतस्य इत्यर्थः सचजासाधस्त्वं डधर्म्मितावच्छेदकरूपः गोत्वे
दंडित्वादिधर्म्मितावच्छेदकग्रहं विनागोरूपधर्म्मिणोहानोपादानव्यवहाराभावाद्विशेषाधानं न तादृशज्ञातोपाहृत्तबुद्धिः
तद्धेतुः शुक्लादिगुणरूपइत्यर्थः। यद्यपि गोत्वादेरप्युत्वादिव्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वमस्ति तथापि न तत्प्राणप्रदत्वम
पि किंतु शुक्लादौ तु विशेषाधानमात्रमतो विशेषाधानमात्रमतो हेतुश्चेत्यर्थः न च शुक्लत्वव्यक्तेर्हानोपादाने धर्म्मि गम.
तावच्छेदकतया शुक्लत्वमपि प्राणप्रदमेवेति वाच्यं तद्देवताय विषयकशुक्लत्वाज्ञानेनशुक्लादेर्हानोपादानव्य २०

वहारानभ्युपगमात् अशक्यत्वाच्छुक्लमानयेत्यत्र तथात्वापि शाब्दमितिकहानोपादाने इदंत्वादिधर्मितावच्छेदकमेव
शाब्दं शुक्लत्वं तु तत्र विशेषाध्यायकमेव इदंत्वादिकं तु नैव मितिस्वभिप्रायात् अध्याध्याजातिरिति अत्र एवंडोपाधि
रित्यर्थः वाक्यपदीयं वाक्यपदविवेचको यथ विशेषः नाप्यगोरिति अगोव्यवहारोपीदंत्वेनैवोपस्थिते गोरूप
धर्म्मिणीत्यर्थः गोत्वाभिसंबंधादिभिर्गोत्वादिधर्म्मितावच्छेदकविशिष्टज्ञानादित्यर्थः गोरितीतिव्यवहार्य्य इतिशे
षः शुक्लादीनां हीति शाब्दबोधेन लक्षसत्ताकं व्यवहार्यतापन्नं वक्ष्यमाणशुक्लादिना विशिष्यते स्व अशुक्लादितो व्यावर्त्तने
साध्यत्वरूपमाह साध्य इति पूर्वापरीभूतांऽवयव एकदेशो यस्य तादृशक्रीयासमुदायरूप इत्यर्थः पूर्वापरीभूतक्रियाधावयो
मेव पाकादिपदप्रयोगात् वक्तृमद्दृष्टसन्निवेशितरूपमनुपाध्यदर्शयति द्विस्थादीति वक्ता पित्रादीनां द्वित्वादिव्यक्तिरूपेषर्थे द्वित्वा
दिसाहाय्यानां स्वरूपं पंच दृष्ट्या सन्निवेश्यतेत्यारोपितं । यतेइत्यर्थः तादृशस्वरूपस्य चक्रमिकानेकवर्णघटितत्वेनाशुविनाशिक्रमिक
तत्तद्वर्णज्ञानमेलकाभावात् तद्बोधोपायपूर्वोक्तस्मार्यमित्यत्र स्वरूढीतिद्वंस्य बुद्धिविषयपर्यंतपमित्यर्थः तत्रतेनापि वर्णक्रमेने

वर्ण्यं जनेनैवात्र पपन्ति । रित्याह संहतेति एकत्वानेनैव विवक्षितमित्यर्थः । चक्रवर्त्तीत्वं समवुद्धिः पदद्वयस्याक्षानत
२१ रोऽसन्नावुद्धिपदार्थस्मृतिस्तन्निर्गीत्यर्थात्यमित्यर्थः पदसेवाच पदार्थत्वात्तथा सहतत्क्रममीश्वरप्रयोगाय भूनाप्रयोगरूप
21 क्रमसहेतं माधुनिकप्रयोगरूपलोदितिव्याचष्टे तत्रगतकथनस्य रूतात्र यत्रुक्तात्स्यसंज्ञारूप इतितथा च मादृशीशक्तास्व
कावेति उक्तं । धर्मित्वात्क्षेपामेवलाभ इति भावः यद्यपि समवायिसमवेतयोरेवाविनाभावः स एव चाक्षेपहेतुरन्यथा गोप
दादगोरप्याक्षेपप्रसंगात्तथाप्यविनाभावोऽसत्वेव वक्त्रायदृच्छयाप्यारोपितोधर्मोक्षेपहेतुः । रीतिवोध्यपदृच्छात्मक इतिय
दृच्छयाप्यात्मायस्येति विग्रहः संज्ञायायदृच्छारूपत्वाभावात्स्य वृत्तिरिति प्रवृत्तिविषयः परमाणवादिशब्दानांप्रवृत्तिविषयसंशयं नि
वस्यति परमाणवादीनामिति परमाणुत्वादीनामिति भावः । आकाशमहदीर्घह्रस्वं चेति परिमाणाणुत्वामध्येपठितत्वात्तस्य परिभाषा
सिद्धमेव तेषांगुणत्वं प्रमाणानां तरंनपेक्ष्यतइत्याह पारिभाषिकमिति न तु गुणक्रियारूपोपाध्योः शक्तियहाभ्युपगमेपितेषामे राम.
वप्रवृत्तिनिमित्तिनानात्वाद्देवेवानंत्यव्यभिचारादिरूपतत्राह गुणक्रियेति जातिवदेऽप्यनेकाश्रया एकैक एवेत्यर्थः । यद्यप्येवसिद्धं २१

तेक्षिपापाश्चपि नित्यत्वमेव सेत्स्युमुचितं तथापि महाप्रलयपरमाणूनामपि निष्क्रियत्वाद् नित्यत्वं यदृच्छायदृच्छोपाधिश्चा
नंत्वनभेदाद् इति आलंबनत्वेन ज्ञानभेदादित्यर्थः खड्गादेर्विकृतो मुख्याध्यासत्वाभावात्। जातिरेवेवेति मतं व्याच
ष्टे हि मयपय इति अभिन्नाभिधानमभिन्नशब्दप्रयोगः अभिन्नप्रत्ययः एकाकारप्रत्यक्षं पाकादित्वं पाकत्वादिः एवं डित्थादि
शब्दनिष्ठामेव जातिमादायोपपादयति बालवृद्धेति डित्थत्वादिजातेरेतेकव्यक्तिवृत्तित्वोपपत्तये बालाद्यवस्थावपि तस्याभेदे
न डित्थादिशब्दानामनेकत्वमुपपादितमनेन शब्दवृत्तिजात्या ततत्समवायिपिण्डस्याह्नेयसंभवेपि प्रकृष्यमाणनतंभवदित्य
तः प्रकृष्टवृत्तिमेव जातिमुपपादयति प्रतिक्षणमिति नानारूपेषु डित्थत्वानुपलंभेपि एकस्येव प्रकृष्यस्य अवस्थाभेदा
त् अनेकत्वमुपपादितमनेन। प्रतिक्षणं प्रत्यवस्थाकालक्षणभंगवादे तु क्षणरूपविशेषणाभेदाविशिष्टभेदः डित्थत्वमि
ति क्लिष्टपाठेन शब्दतदर्थजातिद्वयमुक्तं अस्यां सर्वत्र जातिमुपपाद्य सर्वेषां शब्दानां तन्नैकमाकृतिः पाहसर्वेषामिति जा

२२ ॥तिरेवेत्यत्र जातिपदमखण्डोपाधिपरं तेनाकाशत्वाभावत्वादिपरिग्रहः एवं च मुख्यपदाच्छक्यत्वआसाश्रयस्य मुख्यग्रण
से वाक्षेपः पदादिपदत्वे तुल्यसंयोगे वेति मंतव्यं न तु न स्वाक्षेपः स्वसमवायिसमवायिसमवायिनोऽप्याक्षेपे गोपदादेः श्वावयव
साक्षेपापत्तेः। प्रवृत्तिनिमित्तं प्रवृत्तिविषयः तद्वान्तितिनैयायिकमतं शब्दकारी भूत धर्म्मविशिष्ट इत्यर्थः अयो दह इति बोद्धम
तं अयो दहो अनयोर्हि वृत्तिः मद्ध्यर्तिकान्विकायामेव हृद्यतीत्युदाहृतमेव॥ मुख्यार्थबाधइत्यादिलक्षणालक्षणां खण्डयति मुख्येत्वं
दर्शयति मुख्योऽर्थ इति व्यापारो वृत्तिः मुख्यार्थोऽप्यजहत्स्वार्थलक्षणारूपोपादानलक्षणात्वान्न द्वारणाय व्यापारे मु
ख्येत्वापादानं तस्य मुख्यत्वं च व्यापारान्तरवाधं विनैव कल्प्यमानत्वं स्वव्यापारः स्वत्रुतक्रियायामेव कल्पना॥ लाक्ष
णिकशब्दं निरूपयितुं लक्षणां निरूपयति मुख्यार्थबाधइत्यादि अत्राहु केचित् कथनेनयात्वापादनास्यार्थात्मिकालक्ष ए म०
णायाः सिद्धिः यदि स्वव्यपदेशे सार्थकं हन्त स्यैवं तथा च मुख्यार्थबाधे मुख्यार्थयोगे च ज्ञाते सति हठाज्ञानाद्युक्तपदेपक्ष २२
पाऽशाक्यपदप्रयोगसामान्यतः सविशेषप्रयोजनकत्वज्ञानाद्धाज्ञातपापपापस्वासाऽन्यामुख्याभिन्नोऽर्थो लक्ष्यते प्रतिपाद्य

नेमवृत्तिर्लक्षणोऽसमर्थः सचारोपितापुरुषेण लक्ष्यार्थविषयतयाऽज्ञानिनामस्वतानासमर्थ्यात्मिका क्रियावृत्तिः शक्तिः ।
स्त्रीभ्यश्चेच्छात्मिकाऽन्या वानिस्ससिद्धान पुरुषेणारोपिता यदिस्सस्यप्रये समर्थकत्वं दर्पणोपि व्यक्तं यथामुख्योर्थवा
धेन योगेन यान्योर्थः प्रतीयते । रूढेः प्रयोजनाद्वापि लक्षणाशक्तिरर्पितेति । तत्र च यथा शक्तिर्वृत्तिः । स्वर्पितापुरुषेणारोपि
ता इत्यर्थः रूढितोऽर्थेति अथवे समर्थोऽथेति कश्चिन्नरूढिज्ञानात्कश्चित्प्रयोजनज्ञानादित्यर्थः मुख्यार्थबोधस्य मुख्या
र्थस्य समभिव्याहृतपदार्थे अन्वयबाध एव पदार्थस्य कश्चिदपि बाधाभावान्मुख्यार्थेऽन्वयबाधोपितासमर्थ्यविषयस्या
न्वयस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेणानिर्वाह एवं गंगायां घोष इत्यादौ तात्पर्यविषयस्य तीरे घोषान्वयस्य मुख्यतावच्छेदके
न प्रवाहत्वेनानिर्वाहात् एवं छत्रिणो यान्तीत्यत्र छत्र्यछत्रिणागमनान्वयस्य तात्पर्यविषयस्य छत्रित्वेन मुख्यतावच्छे
दकरूपेणानिर्वाहात् एवं कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ कुन्तिनः प्रवेशान्वयस्य तात्पर्यविषयस्य मुख्यतावच्छेदके न कुन्तत्वे
नानिर्वाहात् मुख्यार्थान्वयमात्रबाधविवक्षणे तु छत्रिकुन्तयोरपि गमनप्रवेशान्वयात्तत्र मुख्यार्थान्वयबाधाभावेनाव्या

त्तिः स्यादिति। तात्पर्य्यविषयान्वयाविवक्षणेऽपि जन्यैवाप्तिः स्यात्। नाक्षत्रित्वेन कुन्तत्वेन चान्वयावाधात्। किं तु तथात्वे
२३ 23 नान्वयस्यास्तात्पर्य्यविषयत्वाच्छत्रिणार्थवाहिनां कुन्तिनां चान्वयस्येव वचनतात्पर्य्यविषयत्वात् तादृशान्वयस्य चावाधे
ऽपि मुख्यतावच्छेदकेन छत्रित्वेन कुन्तत्वेन चानिर्वाह एवेति मुख्यतावच्छेदकेनेत्युपात्तं ईदृशमुख्यार्थवाधज्ञानेऽपि
यत्र लक्ष्यार्थे मुख्यार्थसंबंधानुपस्थितिः तत्र गतो। तत्पुरुषतात्पर्य्यस्यानकविषयोऽप्यलक्षणात्वं किं तु वक्तुः सामर्थ्य
बोधिकामेयार्थलक्षणे वक्ता तथात्वं च दोष एव लक्षणेन तद्वारणाय तद्योग इत्युपात्तं अनेन मुख्यार्थयोगस्य लक्ष
णाज्ञापकत्वशक्यसंबंधो लक्षणेति नैयायिकमतमुपेक्षितमिति बोध्यं तदुपेक्षाबीजं च शुक्लगुणसमवायस्य
लक्षणात्वे पटमात्रवृत्तेस्तस्य शुक्लगुणवृत्तित्वेन लक्षणायानुपपत्त्यापत्तिस्तस्य शुक्लगुणस्य शाब्दबोधानुपपत्तिरे
व न हि शुक्लगुणसमवायाच्छुक्लगुणे। रूढिप्रयोजनान्यतरज्ञानं विना ज्ञानमपि वक्तुस्तात्पर्य्यमेयार्थलक्षणे वइ एम०
ति तद्वारणाय रूढिरित्यादि इदं लक्षणाज्ञाने त्वपंक्रमः प्रथमं तात्पर्य्यघटितं निरूक्तमुख्यार्थवाधयहस्तत्र तज्ञास्य २३

र्थग्रह एव तादृषपदीवादेवप्युपस्थितिस्तत्तस्मिन्नर्थे मुख्यार्थयोगग्रहस्ततस्तस्मिन्नेतच्छब्दस्य मूर्द्धियोगरूपा
पार्थेज्ञानात्प्राक्पदोपेक्षया अशाक्यपदद्वयोगस्य विशेषप्रयोजनकत्वज्ञानात्तानास्मिन्नर्थे वक्तृतात्पर्य
[redacted] रूपलक्षणा गृह्यते इति। अस्मार्थे इति अत्रापि मुख्यमात्रावच्छेदकान्यधर्म्मावच्छिन्नवृत्त्यैवार्थः। तेन विशे
षपदस्य सामान्यशब्दस्य लक्ष्यार्थे विशेषेऽन्यतोऽपपत्तिः। न च कालिकायां यदि सैवास्ति वृत्त्या उपलक्षते यदि सैव व
क्ष्यति अतो लक्ष्यतेऽस्मर्य्यते तादृशी स्मृतिरेव लक्षणा सा चानुमाविकैव न स्मारिकेति किं न व्याप्यते अत एव शाका
द्शाकोपस्थितिर्लक्षणेति जरन्मीमांसकमतमिति वाच्यं लक्ष्यार्थोपस्थितेरेवात्र लक्षणात्वे तस्या अज्ञातायाः एवा
त्रानुभावकत्वमवश्यं वाच्यं तज्ज्ञानस्यानुभवबाधितत्वात् तथा च शक्तिरेव ज्ञाता वृत्तिर्नमा अंजनाया अप्यज्ञाता
या एव बोधकत्वात् तथा च साक्षात्संकेतितयोऽर्थमभिधत्ते इत्यादिवाचकलक्षणो साक्षात्पदद्वये व्याप्या नात्र अस्साक्षात्कृ
हीतद्वृत्तितत्वराभावात् शाब्दार्थसाधारणपदार्थोपस्थितिमात्रस्यैव शाब्दबोधजनकत्वेन फलविशेषजनिकायास्तस्य

उपस्थितेर्लक्षणात्वेन कारणताकल्पनाभावात् तदुपस्थितलक्षणावादस्य हेयत्वेन तन्मताभिप्रायेणास्य लक्षणा
२४ 24 स्यास्याक्षेपत्वाच्च अतोऽस्यायमेवान्वयस्तदंशयेस्यर्थकं ।। रूढिहेतुकायाः प्रयोजनहेतुकायाश्च उदाहरणद्वयमे
कदेवदर्शयन्नत्र लक्षणास्यार्थं घटयति कर्म्मणीति लोकिककुशग्रहणयोग्यकर्म्मणि स्यर्थः ना आदाने इति धा
त्वर्थानुसारेण कुशलपदं कुशग्राहिणि शक्तं दक्षे तु लाक्षणिकमिति वैयाकरणाः तन्मतेऽवयवसमुदायाभ्यां विभि
न्नार्थबोधकस्य शब्दस्यावयवलभ्यार्थे शक्तिः । समुदायलभ्यार्थे रूढिहेतुलक्षणा पंकजपदं तु अवयवसमुदायाभ्यामे
कस्यैवार्थस्य बोधकमिति लाक्षणिकं किन्तु योगारूढमेव तत्र रूढ्यतीस्यर्थज्ञापकस्यायां तगमिनासाधितमपि गोपदं न गम
नाविशिष्टमात्रे शक्तं किन्तु सुस्नेगव्यविद्रणादिप्रत्ययानानां व्युत्पन्नेनैः शाब्दिकैरभ्युपगमात् अत्र तन्मतारूढेन
रूढिहेतुकमाह कर्म्मणीति कालिङ्गः साहसिकः इत्यादिकं तु सर्वमतसिद्धं रूढिलक्षणोदाहरणम् अवयवलभ्यार्थ
मात्रे शक्तिस्वीकारे तु मण्डपकुण्डलपदयोरपि मण्डपानकर्तृकुण्डग्राहिणोरेव शक्तिः गृहविशेषभूषणविशेषयो

क्तलक्षणोवस्मात्मुख्यार्थस्यबाधइत्यनेन दूषणो मुख्यार्थबोधं दर्शयित्वा तद्योर्लक्ष्यार्थेमुख्यार्थयोगंदर्शयति वि
वेचकलोद्दोसमीप्येचेति यथासंख्यमुभयोः संबंधद्वयमिदंबोध्यं कुशोस्याटनादिसुसुकार्येभद्राभद्र विवेचका
येकधर्मीवत्वंकुशयाहिद्वसायोः संबंधकुशलपदेनलक्षणाहेतुरूढिमाहरूढितइतिततद्विरणांप्रसिद्धेरितिभू
रिप्रयोगएवप्रसिद्धिः गंगायांघोषइत्यत्रलक्षणाहेतुप्रयोजनमाहगंगेतितथानप्रतिपत्तिरूजःकालेनप्रतिप
त्तिःतथाप्रतिपादनात्मनःउत्तरकालेप्रतिपादनात्मनप्रयोजनादित्यत्रतातादितिशेषः तज्ज्ञानंचरहदंसविशेषप्र
योजनकमित्येवंसामान्यजनवत्तिपिषयावनत्वादेर्लक्ष्यार्थज्ञानेनज्ञानमेवज्ञानानामरूढिहेतुकायांतुरूढिज्ञानादेरस
प्रयोजनकत्वज्ञानं। मुख्येनेतिवाधितान्वयप्रतियोगितयाउपस्थितेनमुख्यार्थेनकारणभूतेनशब्देनैवलक्ष्यत
इत्यर्थः आरोपितंवंकृपरूपेणोत्यर्थः व्यापारोवृत्तिः सांतरेतिमुख्यार्थवाधप्रयुपस्थितिव्यवधानेनोपस्थितलक्ष्या
र्थविषयतयासंबंधेनास्थितइत्यर्थः॥ इदंलक्षणासामान्यस्यलक्षणमुक्त्वा तद्विशेषानाह मुख्यस्येत्यादि स्वस्वीय

मुख्यार्थस्य विवक्षितरूपेणान्वयत्वस्य सिद्धये बोधाय परस्य मुख्येनावछेदकान्यधर्मावछिन्नस्याक्षेपः स्वस्यये

२५ 25 नंययेति शेषः सा उपादानं नाम लक्षणेति स्वयासंत्वमत्रयः मुख्यार्थ उपादीयते अन्वयप्रतियोगितया स्वज

न्यधीविषयीक्रियते अतेनेति करणाप्रतिज्ञत्वसा अजहत्स्वार्थाइयं लक्षणेत्यर्थः इयमेवार्थान्तरसंक्रमित

वाच्यलक्षणा चेति वक्ष्यते एवं च परार्थस्यैव शक्यतावछेदकातिरिक्तधर्मेनोपस्थापने पराक्षेप उपपन्नः अ

न्वयासिद्धये इत्यत्र विवक्षितरूपेणेत्यस्य करणाछत्रिणो गछंति कुंताः प्रविशंति इत्यादावछत्रिकुन्तस्तोपाक्षेपं वि

नापि छिंतिकुंतयोरन्वयासिद्ध्यापराक्षेपस्य त्वसिद्ध्यर्थकत्वाभावात् असंभवापत्तिः विवक्षितरूपेणानयत्व

नतदाक्षेपं विनेत्यदोषः परार्थे स्वसमर्पणमिति स्वं स्वार्थत्वं परार्थः स्वाशक्यार्थः तत्र स्वसमर्पणं तन्मात्रे स्वार्थतास गम॰

मर्पणमित्यर्थः अत्रापि ययेति शेषः सा लक्षणं नाम लक्षणेत्यर्थः । न तूपादानलक्षणावत्स्वार्थो विप्रतिपाद्यतारूपास्वा २५

र्थता इत्यर्थः गंगायां घोष इत्यादौ घोषान्वयार्थं तीरप्रतिपादने स्वार्थस्य गंगापदस्य प्रतिपाद्यत्वात्तद्बोधार्थमेव तदुपस्थापकता

न्स्याप्तिद्वये इत्युपादानलक्षणामुदाहरणप्रदर्शनेन व्याचष्टे कुन्ता इति कुन्ता इति कुन्तादिभिरिति वाधितान्वयप्रतियोगि
त्वेनोपस्थितैः कुन्तादिभिः करणभूतैः शाब्दैरेव तत्संयोगिनः पुरुषा आक्षिप्यन्ते लक्ष्यन्ते इत्यर्थः। तदुपादानेनेति तत्स्मात् पादा
नेन मुख्यार्थोपादानेनेत्यर्थः प्रवेशान्वयार्थं कृतवत्तउपस्थापने कुन्तस्यापि तदर्थमुपादानात् उपादानेनेत्यत्र भावे ल्युट्। उपादा
नमित्यत्र तु करणे। ननु धर्म्मकुन्ते शक्तस्य कुन्तपदस्य धर्म्मिणि कुन्तिनि लक्षणोत्पन्नं तल्लिंगसोमयागे प्रयुक्तो गो एवं प्रपञ्च इत्यत्रैव
गोपदं तदुदाहरणं नोक्तं तत्राप्रियोगत्वे शक्तस्य गोपदस्य गविलाक्षणिकत्वादित्याशङ्क्य निषेधयति गोरनुबन्ध्य इत्यादिना नोदाह
र्त्तव्या इत्यन्तेन लौकिकशब्दापेक्षया वैदिकशब्दानुधावनं निष्प्रियप्रामाण्यकत्वात् तत्र वाक्यशक्तिराक्षिप्यते इत्यन्तेन लक्षणाप्रसञ्जनं
आक्षिप्यते लक्ष्यते इति तद्वार्थः कथं मत्सादि इतिप्रापित्वेनाध्याप्तिनायागोत्वजातेर्वयं भावनाकारजात्या इति वाधितान्वयप्रतियोगि
त्वेनोपस्थितया जात्या करणभूतया शब्देन व्याक्षिप्यते इत्यर्थः। इत्थं लक्षणामाशङ्क्यात्र तात्र शक्तिप्रसक्तिं निवारयति नत्विति प्रथमं गो
शब्देन शक्त्या गोत्वमुपस्थाप्यते येव शक्त्या गोरनुपस्थाप्य इति शक्तिप्रसक्तिप्रसङ्गान्निरासे हेतुमाह विशेष्यमिति अभिधा श

क्तिविशेष्यगवादिधर्म्मिणां न गच्छेत् नोपस्थापनार्थप्राप्ते।र्जियतो विशेषणे गोत्वादावुपस्थापितेऽपि शक्तेः सीराणसाम
२६ र्थ्याच्च बुद्धिकर्म्मणां विरम्य व्यापाराभावेन तस्य हेतुत्वात्तेषां च सम्बन्धबोधकत्वाभावाद्विशिष्टशक्तिर्वैशिष्ट्यातयोपियाक्त
26 म्युपगमाद्गोत्वादेर्वानवाच्यत्वमिति भावः। इत्युपादानेति इत्येवं वीत्यापसंजितागोत्वंबध्य इत्यत्रोपादानेलक्षणानुनोदाहर्त्तव्येत्यर्थः
तत्रहेतुमाह नत्यत्रेतिनवेतिनचगोशब्दस्य गवि मूर्विप्रयोक्तृपारूढिरस्येव तत्कथमिदमुक्तं। अत्र च रूक्रवर्त्तीचाधुनिकदेवदत्तादि
पदे रूढिर्नास्तीत्यर्थ इत्याह तत्रगवादिपदे रूढिमत्त्वानिवासात् अत्रोच्यते नयारूढिरेवेत्यनुक्त्वा नवा रूढिरियमित्युक्ते अयमभिप्रा
यः लक्षणाहेतुरूढिः। न मूर्विप्रयोगमात्रं किंतु लक्ष्यार्थविनिर्मुक्ते केवलशक्यार्थे विप्रयुक्त्या मणा इत्यस्य लक्ष्यार्थे भूरिप्रयोग एव लक्ष
णाहेतुरूढिः यथा केवलदेशविप्रयुक्तस्य कलिंगशब्दस्य तद्देशस्थपुरुषे भूरिप्रयोगः। गोपदस्य तु गवेन तादृशीरूढिः केवलं गोत्वे गोश
ब्दप्रयोगाभावात् तर्हि कथं गोः प्रतीतिरित्यत्राह व्यक्तेरिति। वेनेति उपस्थितयाजान्याकरणपूर्वतया शब्दे नैव व्यक्तिशक्तिसिद्धत्वेसमर्थ्य राम
ते अत एव भाष्यते वैत्यर्थः। जातेः कारणतावनत्समरणात्वारैवव्यक्तेः स्मरणादनुभावनाचेत्येतत्त्रयमुपादानशब्दार्थः कार्यो विशाह २६

बोधविषयइत्युक्तंतत्रकर्तृत्वमित्यत्राहयथेतिक्रियतामित्ययंत्रप्रत्ययार्थःकर्मकर्त्रोरध्याहारःतम्यकृत्इत्यत्र
तुकर्म्मार्ध्याहारस्तम्यमंयथातद्वयमुपात्तशब्दइत्यविषयमपिशाब्दबोधविषयस्तथागवादिव्यक्तिरपीत्यर्थः।कर्मला
दिसामान्यरूपेणाध्याहारंदर्शयित्वाप्रावेशोतिप्रविशेत्यत्रगृहंपिंडीमित्यत्रभक्षयतियथासंख्यमध्याहार्यंपिंडश्चा
स्तंनत्त्वेवमथापिस्त्वेदत्तत्राप्यर्थापत्तिलभ्यार्थवाचकशब्दाध्याहाराच्छाब्दबोधस्यैवसंभवादित्यतआहपीनइतिनलक्ष्य
तेनशाब्दबोधविषयीक्रियतेदिवाभोजित्वपीनदेहयोरेवशब्दसंशाब्दबोधेनविषयीकरणादित्यर्थः।ननुतर्हिकथमनुभव
सिद्धारात्रिभोजित्वप्रतीतिरित्याहश्रुतार्थेतिशाब्दबोधानंतरंपीनत्वानुपपत्तिज्ञानरूपार्थापत्त्यारात्रिभोजनंप्रतीयतइत्य
र्थः शाब्दीत्याकांक्षाशाब्देनैवपूर्यतेइतिमतेऽर्थापत्तिलभ्येप्यर्थेशब्दकल्पनापक्षेश्रुतशब्देनतदर्थस्यश्रुतत्वात्श्रुता
र्थापत्तिःतदकल्पनपक्षेत्वर्थापत्तिरितिमतभेदेनव्यवस्थितोवाकारार्थः॥इत्थमुपादानलक्षणांव्याख्येयपरार्थेत्यस
मर्पणमित्यनेनोक्तंलक्षणलक्षणांव्याचष्टेगंगायामितिस्वार्थमर्पयतीतिपरार्थमयेतीरेस्वार्थस्वार्थतामर्पयतिति:क्षि

पतीत्यर्थः पदार्थमात्रबोधनमेव पदार्थस्यार्थतानिक्षेपः। तत्पादानेन लक्षणामेवान्नयबोधार्थस्यार्थस्याप्युपस्थापनं
२७ वाष्यबोधार्थं तदूपस्थापनमस्त्येवं लक्षणेनेत्युपलक्षणेनेत्यर्थः अन्वयबोधे शक्यार्थस्याप्रवेशनमेवोपलक्षणं लक्षणामि
त्यत्र कारणो गूढलक्षणेनेत्यत्र तु भावेऽत्स्तु नाशुद्धेवेति व्याचष्टे उभयत्रापि विनिशुद्धेति शुद्धैवेत्यर्थः तत्र हेतुमाह उप
२१ चारेणेति शक्यलक्ष्ययोरभेदोपचारपूर्वकत्वाभावादित्यर्थः वक्ष्यमाणलक्षणाचतुष्टये तु लक्ष्यशक्यवाचकयोः समान
विभक्तिकपदयोः सत्वेन प्रथमं लक्ष्यार्थे शक्यार्थाभेदोपचारस्तत स्तद्बोधे लक्षणा तादृशोपचारपूर्वकत्वे च सति संबंधमे
दात्त लक्षणा या गौणीत्वं शुद्धत्वं च वक्ष्यते अनयोस्तु तादृशोपचारपूर्वकत्वाभावाच्छुद्धत्वमेवेत्यर्थः नन्वेवमनयोः शाब्दमि
काभेदोपचाराभावेन तन्मूलकं पश्चादारोपे तदभेदारोपरूपं प्रयोजनमस्ति तथा च प्रयोजनज्ञाननिर्वाह्येनेमे लक्षणे
किंतु शक्यलक्ष्यसंबंधज्ञानमात्रनिर्वाह्ये एव तथा च वक्ष्यमाणे तेयार्थलक्षणारूपे एव द्वे इमे कविप्रयोजनाना न हीत्यादसु रा.म.
त्याद्ये एवेति भ्रांतशंकां प्रयोजनांतरस्य त्वप्रदर्शनेन निवस्यति अनयोरिति भेदरूपमित्यत्र भेदोऽभेदातिरिक्तः संबंधः २७